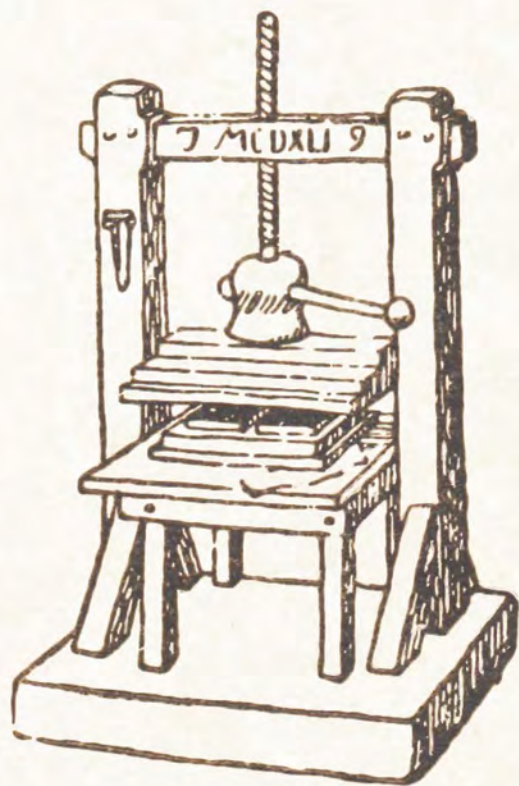

Jan Muszkowski

ŻYCIE KSIĄŻKI

edycja krytyczna w opracowaniu

**Grzegorza Czapnika
i Zbigniewa Gruszki**

ŻYCIE KSIĄŻKI

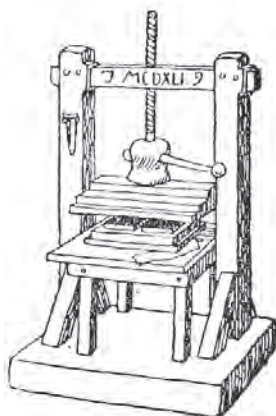

Miniatura
przedstawiająca warsztat szewski XVI w. w Krakowie
(Kodeks Baltazara Behema z r. 1505 w Bibliotece Jagiellońskiej)

University of Lodz
Polish Librarians Association
SCIENCE-DIDACTICS-PRACTICE

JAN MUSZKOWSKI
LIFE OF A BOOK

CRITICAL EDITION
BASED ON THE 1951 EDITION

In edition of Grzegorz Czapnik and Zbigniew Gruszka
with introduction of Hanna Tadeusiewicz

Uniwersytet
ŁÓDZKI

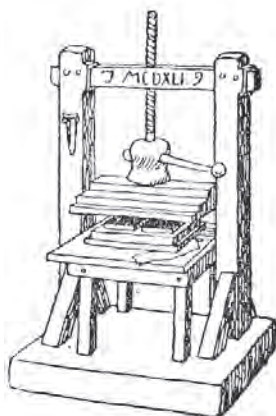

ŁODZ – WARSZAW 2015

Uniwersytet Łódzki
Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich
NAUKA-DYDAKTYKA-PRAKTYKA

JAN MUSZKOWSKI
ŻYCIE KSIĄŻKI

EDYCJA KRYTYCZNA
NA PODSTAWIE WYDANIA Z 1951 R.

W opracowaniu
Grzegorza Czapnika i Zbigniewa Gruszki
ze wstępem Hanny Tadeusiewicz

Uniwersytet
ŁÓDZKI

ŁÓDŹ – WARSZAWA 2015

Komitet Redakcyjny serii wydawniczej
«NAUKA – DYDAKTYKA – PRAKTYKA»

Jacek WOJCIECHOWSKI (przewodniczący), Stanisław CZAJKA, Artur JAZDON,
Barbara KOREDCZUK, Dariusz KUŹMINA, Mieczysław MURASZKIEWICZ,
Janusz NOWICKI (sekretarz), Maria PRÓCHNICKA, Michał ROGOŹ, Barbara SOSIŃSKA-
-KALATA, Elżbieta STEFANCZYK, Remigiusz SAPA, Anna TOKARSKA, Janusz TONDEL

Publikacja dofinansowana ze środków Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Łódzkiego
oraz Katedry Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej Uniwersytetu Łódzkiego

Podstawę edycji stanowi *Życie książki* Jana Muszkowskiego
wydane w 1951 r. w oficynie Tadeusza Zipióra.

Nota edytorska, opracowanie i komentarze krytyczne
Grzegorz CZAPNIK, Zbigniew GRUSZKA

117 ilustracji w tekście
XVI tablic na osobnych wkładkach
Jedna plansza czterobarwna

Wstęp
Hanna TADEUSIEWICZ

Przygotowanie ilustracji
Paula GAMUS

Recenzenci
Prof. dr hab. Krzysztof MIGOŃ
Prof. dr hab. Bronisława WOŹNICZKA-PARUZEL

Redakcja techniczna i korekta
Anna LIS

ISBN: 978-83-64203-61-9
ISBN UŁ: 978-83-7969-989-6
e-ISBN: 978-83-7969-990-2

© copyright by Uniwersytet Łódzki – Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego,
Łódź – Warszawa 2015

© copyright for this edition by Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich,
Łódź – Warszawa 2015

All rights reserved

CIP – Biblioteka Narodowa

Muszkowski, Jan
Życie książki : edycja krytyczna na podstawie
wydania z 1951 r. / Jan Muszkowski ; [wstęp Hanna
Tadeusiewicz] ; Uniwersytet Łódzki, Stowarzyszenie
Bibliotekarzy Polskich. - Warszawa : Wydawnictwo
Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, 2015. -
(Nauka, Dydaktyka, Praktyka ; 166)

SPIS RZECZY

WSTĘP / <i>Hanna Tadeusiewicz</i>	XIII
KONCEPCJA WYDAWNICZA KRYTYCZNEJ EDYCJI DRUGIEGO WYDANIA ŻYCIA KSIĄŻKI / <i>Zbigniew Gruszka, Grzegorz Czapnik</i>	XVII
Okoliczności powstania publikacji	xvii
<i>Życie książki</i> w świetle dokumentów Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk	xxxii
Analiza fragmentów podlegających ingerencji cenzury	xxxviii
Znaczenie i aktualność podręcznika wobec zmieniającej się rzeczywistości	xli
Nota edytorska	xlvi
Literatura	liii
Podziękowania	liv
PRZEDMOWA DO DRUGIEGO WYDANIA / <i>Jan Muszkowski</i>	1–5

CZĘŚĆ PIERWSZA DROGI ROZWOJU KSIĄŻKI

I. POCZĄTKI PISMA	9–29
Mowa, gestykulacja, mimika 9. Karby 10. Wici 11. Pisma obrazkowe – rebusy 12. Pismo umowne 14. Pismo egipskie 14. Pismo klinowe 15. Pismo chińskie 16. Pismo japońskie 17. Pisma semickie 18. Pismo fenickie 18. Alfabet grecki 19. Pismo rzymskie 20. Runy 20. Ogham 21. Pismo Gotów Zachodnich 21. Pismo staro-cerkiewno-słowiańskie 22. Pisma słowiańskie 22. Pismo polskie 23. Warunki powstawania pism 24. Pismo a język 24. Latynizacja alfabetów 25. Tworzenie pism nowych w ZSRR 25. Zagadnienie znaku 27. Zakończenie 27.	

II. MATERIAŁ I FORMA ZEWNĘTRZNA RĘKOPISÓW	31–56
Rękopis 31. Muzeum, archiwum, biblioteka 32. Papirus 32. Zwój 34. Papirologia 34. Pergamin i pergameniści 35. Palimpsest 37. Kodeks 37. Inne materiały, pisarskie 39. Papier: wynalezienie 40; dzieje pierwotne 40; wyrób 42; znaki wodne 43; papiernie polskie 44; produkcja nowoczesna 46; gatunki papieru 48; normalizacja 49; przeliczanie 52. Narzędzia pisarskie 52. Ciecze pisarskie 54. Problematyka papieru 55.	
III. RĘKOPIS BIBLIOTECZNY	57–81
Starożytność 57. Biblioteka Aleksandryjska 59. Rzym 60. Średniowiecze 61. Polska 63. Handel rękopisami 66. Oryginał, autograf, odpis 69. Rękopis jako źródło 70. Warunki powstawania rękopisów 70. Nauki pomocnicze historii i historii literatury 73. Opracowanie rękopisu 77. Instrukcje 79. Problematyka książki rękopiśmiennej 80.	
IV. POCZĄTKI DRUKARSTWA	83–117
Schyłek średniowiecza 83. Problematyka książki drukowanej 84. Drukowanie stemplem 85. Drzeworyt Dalekiego Wschodu 85. Druki ksylograficzne 86. Kartownicy krakowscy 88. Druki wczesnoholenderskie i Coster 89. Gutenberg 90. Organizacje cechowe 93. Powstanie fabryki 95. Rozwój drukarstwa w XV w. 96. Inkunabuły i inkunabulistyka 96. Inwentarze i katalogi inkunabułów 98. Prace polskie współczesne i dawniejsze 100. Program badań Kazimierza Piekarskiego 100. Drukarnie polskie XV i XVI w. 105. Początki drukarstwa w Rosji 113, w Czechach, w Słowiańszczyźnie Poł. Na Węgrzech, w Rumunii 115. Drukarnie prywatne w Polsce 116.	
V. KSIĄŻKA DRUKOWANA XVI–XIX WIEKU	119–150
Aldus Manutius i Włochy 119. Niemcy 123. Mikołaj Jenson i Francja 124. Szwajcaria 126. Hiszpania i Stanisław Polak 126. William Caxton i Anglia 127. Niderlandy 128. Gdańsk 130. Okres zastoju i upadku 130. Niemcy XVII w. 130. Drukarnie wiedeńskie i jego związki z Polską 131. Francja XVII i XVIII w.: P. S. Fournier i standaryzacja materiału drukarskiego; rodzina Didot 132. J. Baskerville i książka elitarna 134. Włochy i G. Bodoni 135. Niemcy: T. Breitkopf, Unger, Göschen, Cotta 136. W. Morris i Kelmscott Press 137. Drukarnie cyryliczne i rosyjskie XVII–XIX w.: grażdanka; drukarnie państwowe i prywatne; M. Nowikow; epoka Puszkina 138. Związek Radziecki 141. Drukarnie polskie XVII w. 141. Warunki cenzuralne XV–XVII w. 142. Literatura mieszczańska 144. Odrodzenie książki w drugiej połowie XVIII w. 146. Okres niewoli 147.	

VI. KSIĄŻKA WSPÓŁCZESNA 151–184

Pierwotna technika drukarska 151. Zmechanizowana prasa drukarska, jej wynalezienie i typy 154. Zmechanizowanie czynności składania 156. Rodzaje druku 158. Odrodzenie grafiki oryginalnej 159. Piękno książki a jej umasowienie 159. Nuty, mapy, ryciny, druki w znaczeniu ścisłym 162. Druki zwarte i wydawnictwa ciągłe 164. Nadbitki i odbitki 166. Druki ulotne i broszury 168. Typy książek 169. Dokumenty życia społecznego 169. Druki zbędne 170. Klasyfikacja wydawnictw ciągłych 170. Zasady klasyfikacji książek 172. Architektonika książki 172: tekst 174; przypisy 175; przedmowa 176; motto 177; spis rzeczy 177; skorowidze 178; tytułatura 178; kolejność wydania 178; adres wydawniczy i metryka książki 180; okładka 181; obwoluta i wkładki 181; oprawa 182.

CZĘŚĆ DRUGA

PRODUKCJA I OBIEG KSIĄŻKI

VII. AUTOR I NAKŁADCA RYS HISTORYCZNY 187–226

Produkcja, pośrednictwo, konsumpcja 187. Pojęcie autorstwa 188: autorstwo w znaczeniu ścisłym 188; edytor 189; autorstwo zbiorowe 189; autorstwo rozszerzone 189; autorstwo ukryte i nieznane 191. Pojęcie autorstwa w periodykach 191. Ruch korespondentów robotniczo-chłopskich 193. Prawo autorskie i jego dzieje 193. Konwencja Berneńska 195. Copyright 196. Prawo autorskie w Polsce 197. Warunki ekonomiczne pracy pisarskiej w Polsce do drugiej wojny światowej 198. Nakład własny i nakład prywatny 201. Nakładca zawodowy i jego szkolenie 202. Działalność wydawnicza w Polsce po wojnie 206. Produkcja i obieg książki w ZSRR 207. Czynności zawodowe nakładcy 209. Ogólny plan wydawniczy 210. Komitet Upowszechnienia Książki 211. Centralna Komisja Wydawnicza 212., Honoraria autorskie w Polsce Ludowej 213. Kompozycja książki 214. Kalkulacja nakładcy 215. Propaganda i reklama 216. Święto Oświaty w Polsce 222. Powojenna statystyka produkcji wydawniczej w Polsce 224. Centralny Urząd Wydawnictw, Przemysłu Graficznego i Księgarstwa 226.

VIII. KSIĘGARSTWO 227–253

Definicja i charakterystyka 227. Stan badań księgarstwa w Polsce 228. Szkolenie zawodowe księgarzy: za granicą 233, w Polsce 234. Literatura podręcznikowa 238. Szkic historii księgarstwa polskiego XIX–XX w. 238: do pierwszej wojny światowej 238; w okresie międzywojennym 244; po drugiej wojnie światowej 248. Księgarstwo spółdzielcze 248. Dom Książki 249, Plan badań naukowych księgarstwa 251.

IX. KSIĄŻKA W BIBLIOTECIE 255–306

Czynności biblioteczne 256. Typy bibliotek: uniwersalne – narodowe lub centralne państwowe 256; naukowe – uniwersalne i specjalne 257; szkolne 260; powszechne 261. Polityka biblioteczna 263. Organizacja bibliotek w ZSRR 265. Naczelna Dyrekcja Bibliotek 265, Sieć biblioteczna: jej dzieje w okresie międzywojennym 267, realizacja w Polsce Ludowej 269. Gromadzenie zbiorów 273: egzemplarz biblioteczny (obowiązkowy) 275; zakupy 276; dary i wymiana 277. Budownictwo biblioteczne i rozmieszczenie zbiorów 278. Opracowywanie zbiorów 281: inwentarze i katalogi 281; główny katalog alfabetyczny 283; katalog działowy 284; system dziesiętny 285; katalog przedmiotowy 287; katalogi centralne 288. Uprzysiężenie zbiorów 289: korzystanie na miejscu i wypożyczanie 289; wypożyczanie międzybiblioteczne krajowe i zagraniczne 290. Praca bibliotekarza i jego stanowisko w społeczeństwie 291. Szkolenie bibliotekarzy za granicą 292; postępująca demokratyzacja służby bibliotecznej 295; szkolenie bibliotekarzy oświatowych i naukowych 298; najnowsze prądy 299; ZSRR 294; w Polsce 301. Organizacje zawodowe międzynarodowe i polskie 303.

X. SŁUŻBA INFORMACYJNA 307–339

Bibliografia 308. Rejestracja bibliograficzna 308. Bibliografie narodowe lub państwowe 310, retrospektywne i periodyczne 311, kompletne i selektywne 312, zalecające 313. Bibliografia czasopism: wykazy czasopism 316, zestawienia treści poszczególnych czasopism 316, bibliografie zawartości czasopism 316. Bibliografie specjalne 317. Opis bibliograficzny 318. Układ bibliografii 318. Bibliografia bibliografii 319. Pojęcie i rozwój bibliografii oraz nauki o książce 319. Państwowy Instytut Książki 326. Bibliografia bibliografii w Polsce i za granicą 328. Organizacja bibliografii w ZSRR 332., Informatory i przewodniki biblioteczne 333. Ruch dokumentacyjny współczesny 334. Główny Instytut Dokumentacji Naukowo-Technicznej 337.

CZĘŚĆ TRZECIA

UŻYTKOWANIE KSIĄŻKI

XI. KONSUMPCJA KSIĄŻKI 343–361

Spożycie a zużycie książki 343. Dzieło i egzemplarz 344. Drogi książki 346. Typy nabywców książek 348. Bibliofile i bibliofilstwo 349. Antykwariusze i antykwariat 352. Organizacje bibliofilskie 354. Nabywca jednostkowy i zbiorowy 355. Zbyt książek 357. Statystyka produkcji i spożycia 358.

XII. KSIĄŻKA W AKCJI OŚWIATOWEJ 363–392

Oświata pozaszkolna w ZSRR 363. Podsekcja Popularyzacji wiedzy Kongresu Nauki Polskiej 366. Typy, środki i tereny działania oświatowego 367. Rola książki w szkole i poza szkołą 374. Podręcznik i lektura pozaszkolna 376. Biblioteka szkolna a biblioteka powszechna 378. Czytelnictwo książek i gazet 381. Czyelnicy aktywni i potencjalni 384. Rada Książki 385. Towarzystwo Wiedzy Powszechnej 387. Książki żywe i martwe 388. Dobór książek w bibliotece powszechnej 389.

XIII. BADANIE CZYTELNICTWA 393–409

Nowy czytelnik w Polsce 393. Dawne organizacje oświatowe 393. Literatura popularna 394. Jednostronność w działalności wydawniczej 396. Nadprodukcja czy brak książek? 398. Badania czytelnictwa i jego metody 399; bibliotekarz jako badacz 400; testy, ankiety, statystyka 402; M. Rubakin 403; W. Hofmann 403. Szkoła warszawska 404. Biuro Badania Czytelnictwa przy Spółdz[ielni] „Czytelnik” 404. Ocena tych prac 405. Ankieta czytelnicza na przestrzeni wieków 408.

ZAMKNIĘCIE 411

PRZYPISY 413

SPIS ILUSTRACJI W TEKŚCIE 441

SPIS TABLIC 447

SKOROWIDZ 449

WSTĘP

Jan Muszkowski (1882–1953) – jeden z najwybitniejszych ludzi książki minionego stulecia. Bibliolog, bibliograf, bibliotekarz, wszechstronnie wykształcony (filolog, doktor filozofii, profesor, znawca języków nowożytnych i łaciny), zaangażowany w organizacjach społecznych i zawodowych, działał m.in. w Wolnej Wszechnicy Polskiej, głównie na rzecz kształcenia bibliotekarzy i księgarzy.

Po zakończeniu II wojny światowej Muszkowski zamieszkał w Łodzi i już wiosną 1945 r. współorganizował Uniwersytet, a wkrótce powołał do życia, pokonując liczne trudności, Katedrę Bibliotekoznawstwa – pierwszą w Polsce placówkę kształcącą bibliotekarzy i bibliotekoznawców na poziomie akademickim; kierował nią do śmierci.

Łódzki okres życia profesora to zaledwie 7 lat, ale jakże owocny był to okres! Zrealizował wówczas ideę wyższych studiów bibliotekarskich, kładąc jednocześnie podwaliny nowej dyscypliny humanistycznej – nauki o książce w teoretycznym i historycznym aspekcie, z uwzględnieniem także współczesnej wiedzy o produkcji, obiegu i użytkowaniu książki i jej społecznej funkcji.

Wykładowcom i kształcącej się młodzieży – początkowo łódzkiej, później w innych katedrach bibliotekoznawstwa polskich uniwersytetów – brakowało materiałów dydaktycznych, zwłaszcza wydawnictwa, które stanowiłoby podstawę nauczania o przeszłości i powojennej teraźniejszości książki i bibliotek.

Profesor Muszkowski przypisywał wielką wagę do właściwie prowadzonego procesu dydaktycznego i rozwoju badań naukowych – starał się więc o godne warunki lokalowe dla Katedry, zabiegał o gromadzenie biblioteki specjalistycznej, angażował odpowiednio przygotowany personel. Podjął się wydania książki dla nauczycieli akademickich, studentów, bibliotekarzy, dla wszystkich zainteresowanych szeroko rozumianą nauką o książce.

Pierwsza próba takiego wydawnictwa już istniała; w 1936 r. ukazało się *Życie książki* pióra Jana Muszkowskiego – wynik wieloletniej praktyki bibliotekarskiej, pracy dydaktycznej, podejmowanych studiów i naukowej refleksji. Autor zamierzał w radykalnie zmienionej powojennej sytuacji zrealizować nowe wydanie – poprawione, przede wszystkim poszerzone i zaktualizowane – *Życia książki*. Praca, tocząca się już od 1946 r., została sfinalizowana dopiero w końcu 1951 r., a w roku następnym drugie wydanie publikacji dotarło do rąk autora i pojawiło się na rynku księgarskim; wkrótce doczekało się też kilku pozytywnych recenzji.

Od sześćdziesięciu pięciu lat drugie wydanie *Życia książki* – najznakomitsze osiągnięcie naukowego pisarstwa profesora Jana Muszkowskiego, wielce znaczące w powojennej literaturze bibliologicznej i dydaktyce uniwersyteckiej funkcjonuje niezmiennie, będąc, mimo upływu czasu, przedmiotem zainteresowania kolejnych pokoleń badaczy książki, a dla studentów podstawą wiedzy o jej dziejach na przestrzeni wieków.

W łódzkim środowisku bibliotekarzy i bibliotekoznawców Jan Muszkowski, jego prace organizacyjne i dorobek naukowy, choć częściowo zdezaktualizowany, pozostają wciąż żywe. Niech o tym świadczy np. wspomnienie o profesorze pióra Janusza Dunina, przywołane w jego pracy *Moja Łódź pełna książek* (2002 r.):

Moja łódzka praca bibliotekarska rozpoczęła się w kilka lat po roku 1953, w którym profesor umarł. Żyłem jednak w jego kręgu już od dawna, podstawowym podręcznikiem mojej uniwersyteckiej specjalizacji bibliotekarskiej było *Życie książki*, pracowałem w B[ibliotece] U[niwersytetu] Ł[ódzkiego] z jego uczniami, a następnie w katedrze, którą założył. Kult profesora zawsze mi towarzyszył¹.

W 2013 r., w 60-lecie śmierci Jana Muszkowskiego, Katedra Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej UŁ poświęciła swemu twórcy ogólnopolską konferencję. Wygłoszono ponad 30 referatów autorów reprezentujących różne ośrodki bibliotekoznawcze w Polsce i zainteresowania badawcze, a także 3 pokolenia naukowców – od starszych profesorów do najmłodszych doktorantów. Pokłosem publikacyjnym konferencji jest monografia pt. *Jan Muszkowski: ludzie, epoka, książki: tradycje i kontynuacje* (2014).

¹ Łódź 2002, s. 45.

Gościem honorowym konferencji była córka profesora Joanna Muszkowska-Penson, która wspominała ojca i bardzo pięknie mówiła o zawodzie bibliotekarza; w Bibliotece UŁ odsłoniła tablicę poświęconą pamięci Jana Muszkowskiego.

* * *

Wobec niezaprzeczalnego znaczenia *Życia książki* dla rozwoju polskiej bibliologii i kształcenia bibliotekarzy po 1945 r. – Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich wystąpiło z propozycją, aby Katedra Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej Uniwersytetu Łódzkiego przygotowała do druku krytyczną edycję dzieła Jana Muszkowskiego z 1951 r. Podjął się tej pracy prof. Janusz Dunin, ale długa choroba i śmierć spowodowały, że jej nie rozpoczął. Sprawa została zawieszona. Na początku XXI w. Katedra nawiązała kontakt z córką profesora Muszkowskiego, która w 2007 r. przekazała nam obszerne materiały dotyczące życia i pracy ojca (liczne rękopisy, korespondencję, różne dokumenty). Zainteresował się nimi adiunkt w Katedrze dr Zbigniew Gruszka i rozpoczął prace nad tymi cennymi materiałami. Efektem analizy korespondencji między J. Muszkowskim a edytorem wydania *Życia książki* z 1951 r. Tadeuszem Zapiórem i innymi osobami, przestudiowania rękopisów będących w posiadaniu Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi, lektury recenzji, publikacji i literatury przedmiotu jest jego artykuł pt. *Drugie wydanie „Życia książki” Jana Muszkowskiego w świetle korespondencji autora i opublikowanych recenzji* (2014).

Zainteresowany tematem Zbigniew Gruszka wraz z adiunktem dr. Grzegorzem Czapnikiem podjęli się zrealizowania pomysłu SBP sprzed lat – krytycznej edycji drugiego wydania *Życia książki*. Wiele wniosły do pracy osobiste kontakty z prof. Joanną Muszkowską-Penson. Liczne wizyty w Sopocie i długie rozmowy przyczyniły się do pozyskania nowych informacji, wyjaśnienia rozmaitych wątpliwości i niejasności; spadkobierczyni spuścizny po profesorze wyraziła pisemną zgodę na publikację dzieła ojca.

Bardzo ważne dla dalszych prac redakcyjnych było dotarcie w Archiwum Akt Nowych do pełnej dokumentacji Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w Warszawie i w Krakowie dotyczącej *Życia książki*. Pozyskane materiały, dotąd zupełnie niezbrane, pozwoliły prześledzić ingerencje kolejnych cenzorów w treść dzieła, poczynione uwagi krytyczne, skróty i skreślenia, żą-

dania wprowadzenia ich w treść książki. Autor mógł więc albo cenzorskie – jak pisali – „recenzje” uwzględnić, albo nie wydać tak potrzebnej dla nauki i dydaktyki publikacji. W końcu Muszkowski zdecydował się na tę pierwszą ewentualność przystać wnosząc także własne uzupełnienia. Uzyskał ostateczną zgodę Urzędu i *Życie książki* trafiło do rąk czytelników.

Szczegółowa analiza cenzorskich ingerencji w tekst drugiego wydania dzieła Jana Muszkowskiego pokazała z jakimi poczynaniami niekompetentnych, ale gorliwie wykonujących swe zadania „recenzentów” przyszło się zmierzyć autorowi.

Opublikowanie przez Wydawnictwo SBP i Wydawnictwo UŁ krytycznej edycji drugiego wydania *Życia książki* Jana Muszkowskiego wraz z poprzedzającą rozprawą Zbigniewa Gruszki i Grzegorza Czapnika nt. koncepcji wydawniczej publikacji, załączonym aparatem krytycznym i materiałem ilustracyjnym będzie ważną pozycją w polskiej literaturze bibliologicznej, ukazującą dzieło profesora na tle trudnej sytuacji naszego kraju w szczytowym okresie stalinizmu, w nowym świetle cenzorskiej aktywności; będzie też, jak sądzę, przyczynkiem do ukazania negatywnego wpływu działalności Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk na polską naukę w latach 50. XX stulecia.

Hanna Tadeusiewicz

Łódź, w lipcu 2015 r.

KONCEPCJA WYDAWNICZA KRYTYCZNEJ EDYCJI DRUGIEGO WYDANIA *ŻYCIA KSIĄŻKI*

Okoliczności powstania publikacji¹

Dzieło J. Muszkowskiego *Życie książki* rodziło się równoległe z pracą profesora w Studium Pracy Społeczno-Oświatowej Wolnej Wszechnicy Polskiej, uczelni, w której w 1928 r. habilitował się i pełnił liczne funkcje – od 1933 r. był członkiem Komisji Bibliotecznej i Wydawniczej Senatu, od 1935 r. – prodziekanem Wydziału Pedagogicznego, od 1937 r. – kierownikiem Biblioteki. Był też założycielem Studium Księgarskiego oraz kierownikiem seminarium bibliograficznego, którego nazwę z czasem Muszkowski zmienił na seminarium bibliologiczne². Już wykładając w Wolnej Wszechnicy Polskiej opublikował kilka prac poświęconych tematyce oświatowej: *Bibliografia oświaty pozaszkolnej (1900–1928)*, pod red. J. Muszkowskiego i H. Radlińskiej, w oprac. J. Skarżyńskiej (Warszawa 1928); *Biblioteki oświatowe w Polsce w: Książka w pracy oświatowej*, red. W. Dąbrowska, Z. Kobyliński, J. Muszkowski (Warszawa 1935, s. 26–47). Tematyki tej nie zabrakło również w wydawnym w 1936 r. *Życiu książki*.

Wydawcą pierwszej edycji podręcznika była „Nasza Księgarnia”. Autor tak motywował jej powstanie:

¹ Podstawę do opracowania podrozdziału stanowi artykuł: Z. Gruszka: *Drugie wydanie Życia książki w świetle korespondencji autora i opublikowanych recenzji*. W: *Jan Muszkowski – ludzie, epoka, książki. Tradycje i kontynuacje*. Red. nauk. G. Czapnik, Z. Gruszka, J. Ladorucki. Łódź-Warszawa 2014, s. 103–122.

² H. Radlińska: *Zagadnienia bibliotekarstwa i czytelnictwa*, wstęp i oprac. I. Lepalczyk. Wrocław [etc.] 1961, s. 219–220.

Książka ta jest owocem dwudziestoletniej przeszło praktyki bibliotekarskiej oraz studiów i przemyśleń, związanych z wykładami na Wolnej Wszechnicy Polskiej. Impulsem do ostatecznego jej wykończenia było zaproszenie na cykl wykładów w Instytucie Pedagogicznym w Katowicach, wygłoszony w listopadzie roku ubiegłego [tj. 1935 – dop. red.]³.

Przedwojenne doświadczenie zawodowe i naukowe Muszkowskiego pozostawało zatem w ścisłym związku z treścią podręcznika i wpłynęło na ukształtowanie poglądów jego twórcy na temat książki. Świadczy o tym różnorodny dorobek naukowy prof. J. Muszkowskiego, Pełna bibliografia jego prac obejmuje blisko 350 pozycji. Są to zarówno krótkie artykuły zamieszczane w prasie codziennej, dłuższe teksty opublikowane w czasopismach fachowych i naukowych, jak również wydawnictwa zwarte⁴.

W pierwszym okresie, obejmującym publikacje z lat 1902–1917, daje się zaobserwować wyłącznie prace literaturoznawcze i teatrologiczne, publikowane przede wszystkim w „Społeczeństwie”, „Izraelicie” i „Widnokręgu”, hasła biograficzne bohaterów literackich, pisarzy i poetów publikowane w *Wielkiej encyklopedii powszechnej ilustrowanej*. Ukazują się wówczas także dwie książki – *Spartacus. Eine Stoffgeschichte* (Lipsk 1909) oraz *Sumienie ruchu* (Warszawa 1913).

W drugim okresie, obejmującym lata 1917–1919, na dorobek autora składają się prace dotyczące bibliografii polskiej początku XX wieku⁵. Trzeci etap działalności naukowej Jana Muszkowskiego, tj. lata 1920–1939, charakteryzuje największa liczba i różnorodność prac – poświęconych księgarstwu, bibliotekoznawstwu, prawu bibliotecznemu, statystyce bibliotecznej, bibliotekarstwu międzynarodowemu oraz biografistyce księgoznawczej, zamieszczanych przez profesora najczęściej w „Przeglądzie Bibliotecznym”⁶

³ J. Muszkowski: *Życie książki*. Warszawa 1936, s. VII.

⁴ Za podstawę analizy przyjęto zestawienie przygotowane przez Irenę Treichel i Hannę Tadeusiewicz. Por. *Bibliografia prac Jana Muszkowskiego*. „Studia o Książce” 1973 t. 3, s. [55]–84.

⁵ W tym czasie skryształizował się pomysł kontynuacji Bibliografii Karola Estreichera, obejmującej XX wiek. Muszkowski szacował, że bibliografia obejmie ok. 75 tys. druków i że zebrane materiały przyjmą porządek alfabetyczny, uzupełniony wykazem przedmiotów, osób i miejscowości, przedmową oraz szczegółową statystyką druków. „Takie opracowanie materiału statystycznego jest postulatem nowoczesnej wiedzy o książce, która według znanej formuły Lisowskiego, ma na celu «wyjaśnienie» warunków «powstawania», rozpowszechniania i eksploatacji druku, jak również wyjaśnienie przyczyn i skutków ilościowego stanu tych dzieł w różnych warunkach”. *Projekt wydawnictwa Bibliografia polska 1901–1925* BN Akc. 3066, s. 1.

⁶ Zob. A. Bajor: *Bibliotekoznawstwo w opinii Jana Muszkowskiego. Analiza publikacji w „Przeglądzie Bibliotecznym” (1927–1952)*. W: *Książka, biblioteka informacja: między podziałami i wspólnotą IV*. Pod red. J. Dzieniakowskiej i M. Olczak-Kardas. Kielce 2015, s. 411–426.

i „Przeglądzie Księgarskim”; świadczą one o krystalizowaniu się poglądów naukowych badacza. W tym czasie Muszkowski pełnił kilkakrotnie funkcję redaktora lub współredaktora czasopism fachowych, m.in. „Przeglądu Księgarskiego” (1930–1932) i jednocześnie pracował w Bibliotece Ordynacji Krasieńskich na stanowisku dyrektora⁷.

Ostatni, powojenny okres pracy pisarskiej profesora, lata 1945–1953, obejmuje publikacje z zakresu bibliotekoznawstwa, księgarstwa i bibliologii, z wyraźną przewagą zagadnień związanych z kształceniem bibliotekarzy, co wiązało się ściśle z powojenną aktywnością profesora, skoncentrowaną wokół organizacji Zakładu Bibliotekoznawstwa, działającego na Wydziale Humanistycznym utworzonego w 1945 r. Uniwersytetu Łódzkiego.

Pracę nad wznowieniem *Życia książki* podjął Muszkowski wkrótce po zakończeniu II wojny światowej. Obietnicę wydania publikacji i finanse na prace przygotowawcze zapewniła mu promesa udzielona przez przedwojennego znajomego, Feliksa Pieczętkowskiego⁸. Umowa została podpisana 26 sierpnia 1946 r.⁹. Pierwsze trzy rozdziały autor przekazał wydawcy w drugiej połowie czerwca następnego roku¹⁰.

W odpowiedzi na ankietę przesłaną do Funduszu Kultury Narodowej, instytucji powołanej w celu dotowania wydawnictw popularyzujących m.in. twórczość naukową, Jan Muszkowski informował o podjętych pracach nad nowym wydaniem podręcznika:

Do Funduszu Kultury Narodowej

Powołując się na punkty 7 i 10 swojej odpowiedzi z dnia 16 kwietnia 1947 r. na ankietę Funduszu Kultury Narodowej, pozwałam sobie uprzejmie podać do wiadomości, że wymienione w odpowiedzi powyższej dwie większe moje prace, a mianowicie nowe wydanie „*Życia książ-*

⁷ H. Tchórzewska-Kabata: *Pod znakiem światła: Biblioteka Ordynacji Krasieńskich 1844–1944*. Warszawa 2010, s. 115.

⁸ Potwierdza to pismo Jana Muszkowskiego z 11 czerwca 1948 r. skierowane do Komisji Pomocy Pracownikom Nauki i Sztuki oraz Pracownikom Społecznym.

⁹ List Feliksa Pieczętkowskiego do Aleksandra Krawczyńskiego z dn. 27 marca 1971 r. W korespondencji F. Pieczętkowski podaje, że poznał J. Muszkowskiego w 1922 lub 1923 r. w Księgarni B. Połonieckiego we Lwowie (gdzie pracował), dokąd Muszkowski przyjeżdżał służbowo jako członek zarządu Polskiej Składnicy Pomocy Szkolnych. Pieczętkowski przed wojną był prezesem Związku Księgarzy Polskich. Członkiem tej organizacji Muszkowski został w 1918 r.

¹⁰ Z. Brzozowska: *Przedmowa* [do:] J. Muszkowski: *Wstęp do socjologii książki*. „Studia o Książce” 1973 t. 3, s. 89.

ki” całkowicie przerobione (napisane na nowo) i rozszerzone do dwóch tomów a obejmujące kurs uniwersytecki Nauki o książce wykładany na Wydziale Humanistycznym U.Ł. oraz „Wstęp do socjologii książki” pierwszy rozdział referowany w Polskim Instytucie Socjologicznym w Łodzi i zakwalifikowany do druku w Księdze pamiątkowej poświęconej pamięci Kazimierza Piekarskiego – nie zostały posunięte naprzód w dostatecznej mierze z powodu stałej konieczności podejmowania prac zarobkowych. Wydane zostały tylko trzy początkowe rozdziały pierwszej części Nauki o książce w postaci skryptu, staraniem Bratniej Pomocy Studentów U.Ł.; skrypt ten pozwałam sobie przesłać równocześnie jako druk polecony¹¹. Ponieważ – jak zaznaczyłem w odpowiedzi na ankietę – wykończenie tych dwóch prac uważam za najpełniejszy wynik pracy całego życia w zakresie spraw i zagadnień związanych z książką (zwłaszcza wobec zniszczenia w pożarze Warszawy gotowego niemal do druku rękopisu Bibliografii Polskiej 1901–25) – pozwałam sobie prosić o przyznanie mi zasiłku w sumie zł.15.000. – miesięcznie na przeciąg jednego roku, ażebym mógł wykończyć przynajmniej jedną z tych prac, a mianowicie nowe dwutomowe *Życie książki*. Szczegółowy plan książki w załączeniu¹².

Na podstawie dalszej korespondencji między autorem a Władysławem Biegańskim, reprezentantem Komisji Pomocy Pracownikom Nauki i Sztuki oraz Pracownikom Społecznym (komórka ta odpowiadała na pismo skierowane do Funduszu Kultury Narodowej), dowiadujemy się, na jakim etapie tworzenia pozostawała książka w 1948 r.

W odpowiedzi na pismo Nr 124-m/48 z dnia 21 bm. i w związku z moim podaniem z dnia 11.VI.br. uprzejmie podaję do wiadomości co następuje:

1) praca moja „*Życie książki* (Zarys nauki o książce), wydanie drugie, zupełnie przerobione i znacznie rozszerzone” według szczegółowego planu załączonego do wymienionego powyżej podania, znajduje się obecnie w stadium wykończania pierwszego tomu. Mianowicie trzy pierwsze rozdziały (przesłane Komisji w postaci skryptu z wykładów) wymagają ostatecznego zredagowania przy uwzględnieniu niektórych nowych materiałów; rozdział czwarty jest zupełnie gotowy; rozdział piąty napisany w połowie w swej postaci ostatecznej; rozdział szósty gotowy w szkicu wymagającym ostatecznego zredagowania, pozostają do opracowania dwa rozdziały. Co do tomu drugiego, to rozdziały dziewiąty, dziesiąty, dwunasty i trzynasty są gotowe w głównym swoim zrębie na podstawie materiału przygotowanego do wykładów, pozostałe cztery wymagają jeszcze opracowania¹³ na podstawie przygotowanych już w znacznej części materiałów;

¹¹ Skrypt zachował się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Łodzi (dalej: BUŁ) pod sygn. Akc. Rps 6538.

¹² List Jana Muszkowskiego do Funduszu Kultury Narodowej z dn. 10 czerwca 1948 r.

¹³ Można przypuszczać, że dwutomowe wydanie miało zawierać jeszcze cztery rozdziały, jednak do ich planu i nazw nie udało się dotrzeć.

2) na wydanie tej pracy posiadam umowę z firmą Księgarnia Wydawnicza F[eliks] Pieczętkowski i S-ka, Kraków, ul. Krowoderska 31 (właścicielem jest długoletni przed wojną Dyrektor Związku Księgarzy Polskich) na warunkach następujących: umowa została zawarta w dniu 26 sierpnia 1946 r.; przy podpisaniu otrzymałem zaliczkę w sumie zł. 55.000. – jako mniej więcej 25% honorarium, które ma wynosić 12% od ceny katalogowej całego nakładu w liczbie 5.000 egzemplarzy; dalsze 25% mają być wypłacone w 10 dni po ukazaniu się książki w druku, pozostałe zaś 50% płatne będą w miarę sprzedaży książki do dnia 15-go każdego miesiąca, poczynwszy od trzeciego miesiąca po ukazaniu się książki¹⁴.

Niestety jednak, termin dostarczenia rękopisu upłynął już dawno i tylko pobłażliwości nakładcy, z którym znam się i współpracuję od wielu lat, zawdzięczam możliwość tak długiej zwłoki, ale lękam się, że i on straci cierpliwość¹⁵. Przez ubiegłe dwa lata byłem bardzo zajęty najpierw pracą bieżącą uniwersytecką, szczególnie intensywną w okresie organizacyjnym, następnie w Radzie Książki jako jej wiceprzewodniczący, wreszcie pracami dla Spółdz[ielni] Wyd[awniczej] Czytelnik (trzy tomiki Wiedzy Współczesnej już dostarczone w rękopisie¹⁶) i artykułami w czasopismach (Życie Nauki, Przegląd Socjologiczny, Przegląd Biblioteczny, Bibliotekarz, Przegląd Papierniczy, Kuźnica). Dodaję, że rodzina moja i ja straciliśmy absolutnie wszystko w Warszawie i że w minionym okresie trzeba było stworzyć najskromniejsze podstawy nowego gospodarstwa.¹⁷

Praca nad podręcznikiem postępowała z pewnymi oporami. Zajęty obowiązkami dydaktycznymi w nowo utworzonym Uniwersytecie Łódzkim Muszkowski przesuwiał termin ukończenia książki¹⁸. Maszynopis pierwszego tomu był gotowy dopiero w połowie 1948 r. i zawierał 5 skończonych rozdziałów: początki pisma (rozdz. I), materiał i forma zewnętrzna rękopisów

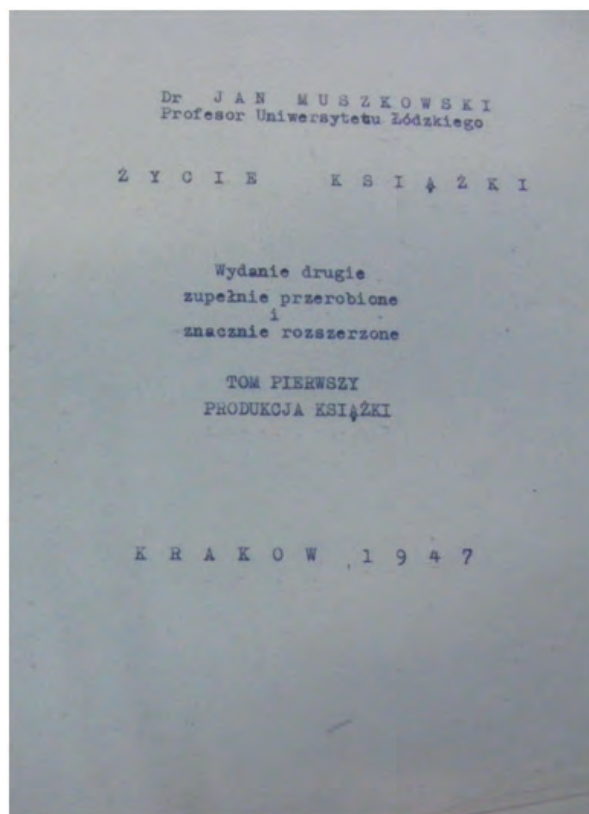
¹⁴ Warunki honorarium, na które przystał Jan Muszkowski, nie wydają się korzystne, gdyż znacznie odsuwały w czasie otrzymanie całej kwoty za ukończenie książki oraz w połowie uzależniały jej wypłatę od poziomu sprzedaży publikacji. Można domniemywać, że taka umowa z Pieczętkowskim była motywowana trudną sytuacją powojenną rodziny Muszkowskich. Por. R. Grzela, *Było więc minęło: Joanna Penson – dziewczyna z Ravensbrück, kobieta „Solidarności”, lekarka Wałęsy*. Warszawa 2013, s. 142.

¹⁵ We wstępie do *Życia książki* Jan Muszkowski okres ten wytłumaczył nieco inaczej: „I wobec tego znalazł się nakładca chętny do wznowienia tej książki sprzed lat piętnastu. [...] Umowa była podpisana już przed paru laty, ale z wydaniem trzeba było czekać tak długo, dopóki nie zdołały się dokonać i choć trochę okrzepnąć tak liczne rewolucyjne przemiany w organizacji nauki, szkolnictwa i oświaty, działalności wydawniczej, księgarstwa i bibliotekarstwa – ażeby książka nie straciła aktualności nazajutrz po wyjściu z druku. J. Muszkowski: *Życie książki*. Wyd. 2, Warszawa, 1951, s. 13.

¹⁶ Profesor ma tu na myśli wydawnictwo „Wiedza Powszechna” – wspomina w tym miejscu o wydanych przez „Czytelnika” broszurkach: *Jan Gutenberg i wynalezienie sztuki drukarskiej* (1948) oraz *Jan Siostrzyński pierwszy litograf polski* (1949).

¹⁷ List Jana Muszkowskiego do p.o. Przewodniczącego Komisji Pomocy Pracownikom Nauki i Sztuki oraz Pracownikom Społecznym Władysława Biegańskiego z dn. 11 czerwca 1948 r.

¹⁸ List Feliksa Pieczętkowskiego do Aleksandra Krawczyńskiego...

Ilustracja 1. Strona tytułowa projektowanego pierwszego tomu *Życia książki* z 1947 r.

Źródło: BUŁ Rps 6540.

(rozdz. II), rękopis biblioteczny (rozdz. III), początki drukarstwa (rozdz. IV), książka drukowana XVI–XIX wieku (rozdz. V). Prace trwały nad nowym fragmentem: książka współczesna (rozdz. VI) oraz nad rozdziałami: VII (przerobionym w części) i VIII (przeredagowanym prawie w całości). Do pozostałych 4 rozdziałów autor dysponował jedynie zgromadzonymi materiałami – należały do nich części: „Książka w bibliotece”, „Służba informacyjna”, „Książka w akcji oświatowej” oraz „Badanie czytelnictwa”. W zachowanej roboczej wersji wstępu do podręcznika powstałej nie później niż w 1948 r. Muszkowski planował napisać:

Pod dawnym tytułem oddaję do rąk czytelników nową książkę, tj. napisaną na nowo od początku do końca, z częściowym tylko uwzględnieniem myśli (bo nawet nie układu materiału)

i z przejściem nielicznych fragmentów in extenso. Tym więcej jestem obowiązany wyjaśnić, jak to się stało)...

Materiały gromadzone przez lat niespełna trzydzieści (1915–1944) spaliły się razem z biblioteką prywatną i kartoteką Bibliografii Polskiej 1900–1925 zawierającej ok. 125.000 tytułów sprawdzonych przeważnie z drukami, w magazynach przedsiębiorstwa przewozowego A. Węgiełek, gdzie były na składzie po zlikwidowaniu mieszkania warszawskiego, a częściowo w księgarni W.E. Szelażka (Krakowskie Przedmieście 5)...¹⁹.

W 1948 r. zlikwidowana została krakowska oficyna Feliksa Pieczętkowskiego, a edycję *Życia książki* autor przeniósł do Wydawnictwa Tadeusza Zapióra²⁰. Firma ta pod szyldem „Wiedza – Zawód – Kultura” w Krakowie była jedną z ostatnich oficyn prywatnych funkcjonujących na upaństwowionym rynku²¹, jedyną – zdaniem Adama Bromberga – która wydając „wiele pożytecznych książek i podręczników zawodowych” posiadała jakiś profil wydawniczy²². W latach 1947–1951 T. Zapiór wydał blisko 100 publikacji²³.

Zachowana korespondencja na temat nowej edycji *Życia książki* świadczy o tym, że profesor żywiłowo i entuzjastycznie podszedł do zmiany wydawcy, widząc zapewne dużą szansę w finalizacji przedsięwzięcia w wydawnictwie T. Zapióra. W liście z 5 stycznia 1950 r. szczegółowo opisał swój plan przygotowywanego maszynopisu:

Szanowny i Drogi Panie,

bardzo dziękuję za życzenia noworoczne świadczące o tym, że nie zapomniał Pan o mnie (czego mogłem się obawiać wobec braku innych wiadomości jak tylko telefoniczne) i odwzajemniam je jak najserdeczniej! Ale wypisując datę 1950 uprzytomniam sobie całą powagę wziętego na siebie na ten rok zobowiązania. Tylko proszę się nie lękać: praca jest w toku, posuwa się żywo naprzód i jeśli nie powstaną jakieś szczególne przeszkody, będę mógł dostarczyć Panu trzy pierwsze rozdziały wykończone w ostatecznej zupełnie redakcji przed końcem tego miesiąca. Ponieważ rękopis trzech następnych, który wymagać będzie już tylko bardzo delikatnego retuszu pod postacią pewnych opuszczeń, ma Pan u siebie – byłoby to łącznie sześć rozdziałów gotowych do druku. Obejmą one łącznie ponad 500.000 liter (bez ilustrac-

¹⁹ BUŁ Rps 6540. Wstęp do socjologii książki. Projekt wstępu do *Życia książki* z ok. 1948 r.

²⁰ Tamże.

²¹ Por. D. Jarosz: *Dzieje książki w Polsce 1944–1989: wybór źródeł*. Warszawa 2010, s. 17.

²² A. Bromberg: *Książki i wydawcy: ruch wydawniczy w Polsce Ludowej w latach 1944–1957*. Warszawa 1958, s. 75–76.

²³ H. Tadeusiewicz: *Tadeusz Zapiór* [hasło]. W: *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement II*. Warszawa 2000, s. 184–185.

cji!). Dalsze dwa albo trzy, co zależy od tego jak wypadnie objętość każdego z nich, obejmą zarys dziejów drukarstwa od XVI wieku do chwili obecnej na świecie i w Polsce. Da nam to łącznie ok. 800.000 liter, tj. po 1.500 liter na stronicę ok. 500 stronic (znowu bez ilustracji). Te dwa lub trzy rozdziały postaram się dostarczyć Panu do połowy kwietnia.

Ponieważ nie sądzę, ażeby Pan chciał i mógł w ramach swojego planu na rok bieżący wydać rzecz jeszcze bardziej obszerną, proponuję, byśmy wydali w tym roku tom pt. „Życie książki. Produkcja” – nie zapowiadając żadnego dalszego ciągu i nic nie wspominając o tym, aby miałby to być tom pierwszy. Zaznaczę przy sposobności, że po moim odczycie w Tow[arzystwie] Naukowym Warszawskim w dniu 5 grudnia ub.r. powiedział do mnie Prof. Julian Krzyżanowski: „Żebyście (wy – to znaczy specjaliści) wydali już raz nareszcie popularną historię drukarstwa!). Natomiast, jeżeli życie i zdrowie dopisze, postaram się dostarczyć Panu pod koniec tego roku kalendarzowego lub początku przyszłego rękopis nowej książki pt. „Życie książki. Obieg i użytkowanie”, mniej więcej tych samych rozmiarów co poprzednia. Dopiero na grzbiecie tego drugiego Życia książki pozwolilibyśmy dać sobie dwie gwiazdki wskazujące na łączność z poprzednią. Jeżeli Pan to zaakceptuje, nie sądzę, ażeby Pan mógł obawiać się zawodu.

Co do sprawy finansowej nie wiem, czy załatwił Pan już z p. Pieczętkowskim, ale sądzę, że chyba tak. [...]

Oczywistą jest rzeczą, że bardzo trudno jest wyżyć obecnie w kilka osób z samych tylko poborów, a po to aby wykończyć książkę, muszę być wolny od wszystkich innych prac przez najbliższe trzy do czterech miesięcy (styczeń-kwiecień). W myśl tego co mówiłem Panu ostatnio przez telefon, proponowałbym wypłaty miesięczne po zł. 30 tysięcy przez wymieniony okres czasu. Przypuszczam, że propozycja ta nie wyda się Panu wygórowana²⁴.

Pozostaje jeszcze do omówienia sprawa ilustracji, ale to wymaga rozmowy osobistej, może nawet nie jednej, do czego będzie sposobność wobec mojego zamiaru przepędzenia w Krakowie w Bibliotece Jagiellońskiej drugiego tygodnia lutego. Wiąże się to też z poznaniem Pańskiego księgozbioru²⁵.

W liście z 30 stycznia 1950 r. Jan Muszkowski przedstawił wydawcy stopień zaawansowania prac nad rękopisem – część rozdziałów, jego zdaniem, nadawała się do przekazania cenzurze. Już w lutym profesor planował podróż do Krakowa w celu dokończenia prac, a w kwietniu ustalił z wydawcą sposób przygotowania aparatu naukowego w książce.

Ogołociłbym – pisał Tadeusz Zapiór – wewnątrz ze wszelkiego aparatu naukowego, żeby laik – dla którego książka jest przeznaczona – czytał gładko, nie potykając się co chwila na pro-

²⁴ Dalsza korespondencja – listy z dn. 9 marca, 5 i 14 kwietnia – potwierdzają, że zaliczkę w ww. kwocie Jan Muszkowski rzeczywiście otrzymywał.

²⁵ List Jana Muszkowskiego do Tadeusza Zapióra z dn. 5 stycznia 1950 r.

gach i kamieniach przypisów, literatury [...] na końcu książki całą literaturę, uporządkowaną grupami, odpowiadającymi rozdziałom książki. Literaturę w ważniejszych jej pozycjach dałbym rozumową (podając przynajmniej spis rzeczy). [...] Spis rzeczy tylko na początku, bez powtarzania przed rozdziałami. Natomiast konieczny jest indeks rzeczowy oraz imienny (można w jednym alfabecie). Może pożyteczny byłby też wykaz ilustracji. [podkreślenia T. Zapióra]²⁶.

Wydawca zadbał też o jakość materiału ilustracyjnego w książce. Zachęcał więc autora do odwiedzenia Biblioteki Jagiellońskiej; większość ilustracji miała bowiem pochodzić ze zbiorów krakowskich²⁷:

Dla doboru ilustracji wydaje mi się konieczny przyjazd Pana Profesora do Krakowa. Przypuszczam, że poza biblioteką dawnego P.I.K-u, większego wyboru i doboru jak w Bibliotece Jagiellońskiej + moja biblioteka nie znajdzie się. Konkretnych pozycji, które są tylko w Łodzi czy też u Pana Profesora będzie chyba niewiele i te trzeba przywieźć do Krakowa. Sądzę, że to wszystko. Cieszę się, że moje wysiłki skłonienia Pana Profesora do takiej przeróbki jak obecna, dały rezultaty pozytywne [...] ²⁸.

Ustalone z Zapiórem prace udało się Muszkowskiemu wykonać i 26 kwietnia 1950 r. przesłał maszynopis drugiego wydania, „zawierający w czterech tekach 463 stronicie tekstu”²⁹, a także wyraźnie zaznaczył, że w dostarczonej wersji publikacji brakuje jeszcze wskazówek bibliograficznych, przedmowy, skorowidza i spisu ilustracji. Zgodził się również na wszystkie uwagi związane z aparatem naukowym książki, oprócz jednej – dotyczącej pomysłu skorowidza, który, jako „Skorowidz nazwisk, miejscowości, przedmiotów” – nie powinien zawierać już bibliografii: „byłoby to już przesadą i skorowidz rozrósłby się zupełnie”³⁰.

Maszynopis drugiego wydania powstawał z użyciem fragmentów fizycznie wyciętych przez autora z pierwszego wydania, które następnie były naklejane

²⁶ List Tadeusza Zapióra do Jana Muszkowskiego z dnia 25 kwietnia 1950 r.

²⁷ Materiał ilustracyjny najczęściej pochodził z *Encyklopedii staropolskiej* A. Brücknera (Warszawa 1937-39), *Geschichte der Schrift* H. Jensena (Hannover 1925), *Histoire du livre* M. Audina (Paris 1930) oraz egzemplarzy książek przechowywanych w Bibliotece Jagiellońskiej. Niektóre z zagadnień (np. ilustracja Biblioteki Załuskich) zostały opatrzone przedrukami z prasy współczesnej, np. „Przeglądu Bibliotecznego” (w 1948 r. ukazał się w czasopiśmie okolicznościowy numer poświęcony tejże bibliotece).

²⁸ List Tadeusza Zapióra do Jana Muszkowskiego z dnia 25 kwietnia 1950 r.

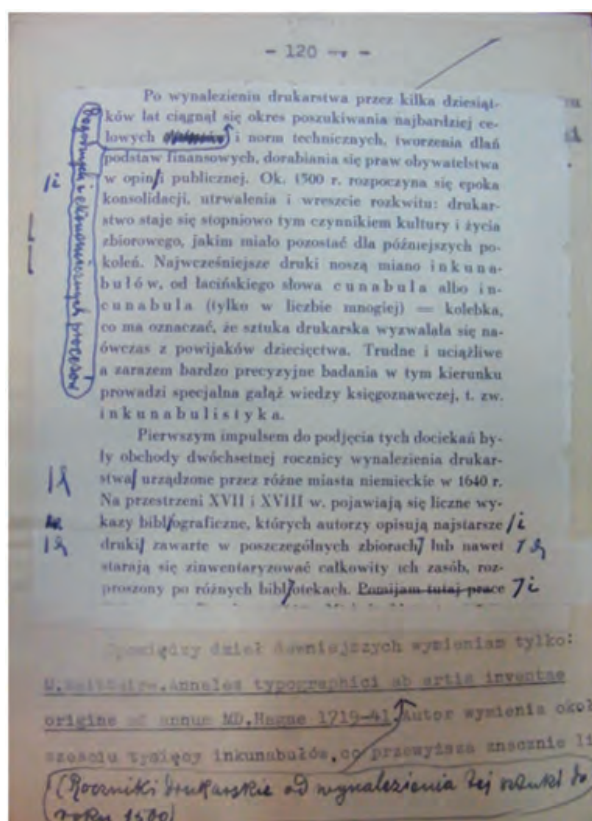
²⁹ List Jana Muszkowskiego do Tadeusza Zapióra z dn. 26 kwietnia 1950 r.

³⁰ List Jana Muszkowskiego do Tadeusza Zapióra z dn. 7 maja 1950 r.

na czysty papier i ewentualnie uzupełniane, za pomocą maszyny do pisania. Analiza stworzonego w ten sposób egzemplarza roboczego pozwala oszacować, że z wcześniejszej edycji publikacji:

1. W rozdziałach I–III zaczerpnięto ok. 35 na 100 stron (tj. ok. 35%);
2. W rozdziałach IV–VI zaczerpnięto ok. 40 na 115 stron (tj. ok. 35%);
3. W rozdziałach VII–IX zaczerpnięto ok. 88 na 140 stron (tj. ok. 63%);
4. W rozdziałach X–XIII zaczerpnięto ok. 90 na 108 stron (tj. ok. 83%).

Ilustracja 2. Egzemplarz roboczy nowego *Życia książki* z przeklejonym fragmentem z wydania 1.

Źródło: BUŁ Rps 6535 s. 120.

A zatem ok. 253 strony, czyli ok. 55% maszynopisu pochodziły z wydania pierwszego. Przedstawione dane są orientacyjne i mają za zadanie zasygnalizować zakres zmian poczynionych przez Jana Muszkowskiego w *Życiu książki*

w porównaniu z pierwszym wydaniem podręcznika. Na podstawie roboczego egzemplarza maszynopisu przechowywanego w BUŁ pod sygn. Akc. Rps 6535 można stwierdzić, że najmniej zmian dokonał autor w rozdziale IX (Książka w bibliotece) i XI (Konsumpcja książki), został on bowiem prawie w całości przedrukowany w edycji z 1951 r.

Pozostałe 45% pracy zostało napisane na nowo – jeśli nie liczyć 3 fragmentów włączonych do zřębu głównego na zasadzie autocytowania:

- od „Nie jest też oczywiście rzeczą przypadku...” (s. 295) do „...trzeba tu jeszcze dodać nieco informacji aktualnych” (s. 299);
- od „rozpowszechniły się one dopiero pod koniec wieku. Bardzo głośny był...” (s. 314) do „...niemniej ważny od dzieł popularno-naukowych” (s. 315);
- od „Ale uczeni bibliografowie i polihistorzy...” (s. 319) do „...uniwersytety w XIX i XX w., historia i technika ilustracji” (s. 325).

Pierwszy z wymienionych fragmentów pochodził z artykułu J. Muszkowskiego: *Kształcenie bibliotekarzy*. „Bibliotekarz” 1945 nr 2/3, s. 2–3, drugi – zgodnie z jego informacją – z referatu wygłoszonego w Towarzystwie Naukowym Warszawskim 5 grudnia 1949 r.³¹, natomiast trzeci – z broszurki pt. *Kształcenie bibliotekarzy* wydanej samoistnie w 1946 r. (s. 17–22).

Część materiału, którym autor uzupełnił pierwsze wydanie *Życia książki* przygotowując kolejną edycję, pochodziło z projektowanego skryptu *Nauka o książce*, który nie doczekał się planowanej redakcji w oficynie T. Zapióra. Na podstawie zachowanych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Łodzi kolejnych rozdziałów *Nauki o książce* można stwierdzić, że Muszkowski – spodziewając się zapewne, że nie uda mu się w krakowskim wydawnictwie wydać dwóch publikacji – postanowił sfinalizować *Życie książki*, posiłkując się ustępami zaczerpniętymi z maszynopisu *Nauki o książce* sporządzonego na potrzeby dydaktyczne Katedry Bibliotekoznawstwa UŁ³². Wspomniany maszynopis skryptu został przygotowany na rok akademicki 1947/48 i 1948/49 i składał się z 6 rozdziałów: I Początki pisma; II Surowce i postać książki. Narzędzia i ciecze pisarskie; III Rękopis biblioteczny; IV U kolebki sztuki drukarskiej;

³¹ List Jana Muszkowskiego do Tadeusza Zapióra z dnia 30 stycznia 1950 r.

³² Por. BUŁ Rps 6538 Nauka o książce: tekst skryptu z r. ak. 1947/48 oraz 1948/49. k. nlb. Fragmenty włączone do *Życia książki* zostały oznaczone w przechowywanym przez BUŁ maszynopiśmie na czerwono ręką autora albo wydawcy.

V Badanie druków XV wieku; VI Początki drukarstwa w Polsce łącznie zaplanowanych na 260 stron. Muszkowski współpracował z wydawcą nad maszynopisem skryptu jeszcze w sierpniu 1949 r., przysyłając mu kolejne robocze egzemplarze projektowanej książki³³.

Pomysł wydania *Nauki o książce* nie został zarzucony. W sprawozdaniu z wykonania prac naukowo-badawczych Katedry Bibliotekoznawstwa UŁ za rok 1952 podawał, że przewiduje ukończenie książki w 1953 r. Nadmieniał jednocześnie, że *Życie książki* było wobec niej szkicowym opracowaniem

w ujęciu popularnym i literackim; jakkolwiek rzecz ta nie aspiruje do charakteru ściśle naukowego, dała jednak autorowi sposobność do przemyślenia zagadnień zasięgu materiału i metody, które wymagać będą modyfikacji w związku z wyższym poziomem pracy³⁴.

Profesor wspominał dalej w sprawozdaniu, że w skład dwutomowego podręcznika do *Nauki o książce* miały wejść prace już przez niego ogłoszone drukiem albo pozostające w rękopisie: *Porachunki bibliologiczne*, *Pierwszy etap uniwersyteckich studiów bibliotekoznawczych (1945/46–1951/52)*, *Podłoże ekonomiczno-społeczne dziejów książki*, *Z zagadnień dydaktycznych nauki o książce* oraz recenzja książki J. Grycza *Z dziejów i techniki książki* – przygotowanej dla „Przeglądu Bibliotecznego”, a także tekst *Teatr i książka* – napisany dla „Pamiętnika Teatralnego”. Śmierć Muszkowskiego przekreśliła te plany – wymienione wyżej niewydane teksty przechowuje Łódzka Biblioteka Uniwersytecka.

Podsumowując związki planowanej do druku *Nauki o książce* z *Życiem książki* należy stwierdzić, że ukończenie drugiej publikacji znacznie przyspieszyło wykorzystanie materiału skryptu. Dzięki temu, wbrew twierdzeniu Muszkowskiego, że *Życie książki* ma popularny charakter, została przygotowana publikacja nosząca cechy publikacji naukowej, opatrzona przypisami, indeksem oraz wykazem źródeł.

Powielanie rękopisu rozpoczęto na początku maja 1950 r.; tekst był przepisywany na dwóch maszynach do pisania w czterech egzemplarzach, 16 czerwca tego roku przepisany w całości egzemplarz przesłano autorowi z prośbą o przejrzenie i ewentualne poprawki³⁵.

³³ Tamże.

³⁴ BUŁ Rps 6614. Katedra Bibliotekoznawstwa UŁ 1952–1953. K. nlb.

³⁵ List Tadeusza Zapióra do Jana Muszkowskiego z dn. 16 czerwca 1950 r.

Pozostałe prace nad książką przebiegały dość sprawnie. W sierpniu 1950 r. wydawca informował autora, że zamierza złożyć w Wojewódzkim Urzędzie Kontroli Prasy 2 egzemplarze książki. Ponadto w liście z dnia 9 sierpnia 1950 r. prosił Jana Muszkowskiego o doślanie przedmowy do drugiego wydania, wyjaśniającego „charakter i cel książki”³⁶. Wstęp ten był pierwotnie opatrzony datą 22 sierpnia 1950 r., dopiero później zmieniono ją na listopadową³⁷. Miał on zapewne zostać dołączony do maszynopisu przy przekazywaniu książki krakowskiej komórce cenzorskiej. Publikacja trafiła więc do Wojewódzkiego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w Krakowie między 22 a 28 sierpnia 1950 r.³⁸. Interwencje cenzorskie w *Życiu książki* przedstawiono w kolejnych podrozdziałach.

Na początku grudnia Jan Muszkowski podjął starania o zaprojektowanie okładki do podręcznika. Odpowiednią osobą, jego zdaniem, do realizacji tego zadania był drukarz, grafik i typograf Adam Półtawski – długoletni przyjaciel Muszkowskiego. Pisząc do Tadeusza Zapióra tak uzasadniał swą propozycję:

W związku z książką pozwalam sobie powrócić do swojej prośby, ażeby nadzór graficzny powierzyć Półtawskiemu, bo przecież z Kielc droga niedługa, a on zrobi to dla mnie z pewnością. Gdyby chodziło o stronę finansową, to gotów jestem zrzec się części swojego honorarium na jego korzyść. Bardzo gorąco proszę o uwzględnienie tej prośby, która nie ma w najlżejszej mierze posmaku braku ufności do Pańskiej wypróbowanej wiedzy i wielkiego doświadczenia w tej materii. Z Półtawskim przyjaźnimy się od lat sześćdziesięciu! – bo od wstępnej klasy gimnazjum!³⁹

Mimo że na okładce tytuł książki został złożony antykwą Półtawskiego – trudno orzec (nie zachowała się dokumentacja), czy rzeczywiście A. Półtawski był jej autorem tak, jak miało to miejsce w 1936 r. – na stronie redakcyjnej nie odnotowano bowiem nazwiska jej projektanta.

Pierwszą korektę publikacji wykonał w 1951 r., na prośbę Jana Muszkowskiego, Adam Łysakowski, którego uwagi w większości zostały uwzględnione przez autora pracy. Dotyczyły one nie tylko dostrzeżonych błędów w składzie, lecz przede wszystkim strony merytorycznej tekstu. Łysakowski ma niezaprzeczalny wkład w ukończenie i doprowadzenie *Życia książki* do ostatecznej postaci.

³⁶ Por. List Tadeusza Zapióra do Jana Muszkowskiego z dn. 9 sierpnia 1950 r.

³⁷ BUŁ Akc. Rps 6535 K.nlb.

³⁸ Dokument z dnia 7 września 1950 r. AAN sygn. 408, s. 314–315.

³⁹ List Jana Muszkowskiego do Tadeusza Zapióra z dn. 4 grudnia 1950 r.

Choć na stronie tytułowej *Życia książki* figuruje rok 1951, podręcznik ukazał się na początku 1952, czyli około sześć miesięcy po złożeniu w drukarni. Świadczy o tym list Jana Muszkowskiego do wydawcy z dnia 7 stycznia 1952, do którego autor dołączył, na wyraźne życzenie Zapióra, tekst wydrukowany później na skrzydełkach publikacji. Druk zrębu głównego *Życia książki* był już wówczas zakończony (na stronie redakcyjnej podano, że Krakowskie Zakłady Graficzne ukończyły druk w grudniu 1951 r.).

Opóźnienie w wydaniu potwierdza też obszerny list T. Zapióra z grudnia 1951 r., wyjaśniający trudności napotkane przez wydawcę podczas druku książki; czytamy w nim m.in.:

Warunki pracy przy druku „Życia książki” są takie: Pani Smrokowska, która książkę produkowała i wgrzyzała się we wszystkie szczegóły, od dwóch tygodni leży obłożnie chora a jak wykazuje wczorajsza wizyta neurochirurga aż do ukończenia druku książki na pewno do pracy nie wróci. Cała niespodziewana robota spadła na mnie i na panią Kapiszewską. [...] Gdyby książka Pana Profesora była jedynym przedmiotem naszej pracy i gdyby mogła być drukowana w normalnym tempie, dalibyśmy sobie radę. Tak jednak nie jest. W wykończeniu znajduje się jeszcze reszta książek, a przy każdej wyłania się wciąż szereg jakichś trudności nieprzewidzianych, które trzeba w szybkim tempie usunąć, by ze wszystkim zdążyć na czas. Książkę Pana Profesora drukuje się jednocześnie na trzech maszynach, toteż trzeba by właściwie nic nie robić, tylko siedzieć w drukarni, robić korekty i rewizje, i pilnować druku aż do zejścia ostatniego arkusza z każdej z drukujących maszyn. Bo nie wiem, czy Pan Profesor zdaje sobie w pełni sprawę, jak dalece jakoś ustąpiła dzisiaj ilości a tym samym szybkości wykonania. Zecerzy, metrampaże i maszyniści robią takie kawały, że nawet (w dawniejszych warunkach) nie spodziewałoby się ich od początkującego ucznia drukarskiego. [...] Wie Pan Profesor dobrze, jaką wagę przykładałem i przykładam do wykonania książki Pana Profesora. Skoro jednak trudności piętrzą się ponad miarę, nie mam zamiaru bić z rozpacz głową o ścianę, bo chcę ją zachować jeszcze na inne cele. Jakkolwiek by nie było, książka przybierze taki wygląd, że nie będzie się potrzebowała wstydzić bardzo a bardzo wielu wydawnictw państwowych, dysponujących dziesiątkami redaktorów, redaktorów technicznych, korektorów itp.⁴⁰.

Z egzemplarzy autorskich Jan Muszkowski mógł skorzystać dopiero w marcu 1952 r., kiedy trafiło do niego 20 egzemplarzy książki na 70-gramowym papierze. Kolejne nadeszły 15 marca (2 egz. 80-gramowe), 22 marca (20 egz. 70-gramowych), 30 kwietnia (25 egz. 80-gramowych), 23 maja

⁴⁰ List Tadeusza Zapióra do Jana Muszkowskiego z dn. 18 grudnia 1951 r.

(15 egz.). Dnia 20 września autor otrzymał też 5 egzemplarzy książki oprawionych w płótno. Do 22 stycznia 1953 r. rozdysponował 83 egzemplarze publikacji, przekazując ją zaprzyjaźnionym profesorom, podwładnym, pisarzom, poetom, instytucjom, przedstawicielom władz państwowych i członkom rodziny. Drugie wydanie profesor przesłał m.in.: Jerzemu Andrzejewskiemu, Bolesławowi Bierutowi, Aleksandrowi Birkenmajerowi, Zdzisławowi Brzozowskiej, Kazimierzowi Budzykowi, Józefowi Chałasińskiemu, Edwardowi Chwalewиковi, Jadwidze Dąbrowskiej, Marii Dąbrowskiej, Karolowi Dejni, Wandzie Dąbrowskiej, Stefanii i Stefanowi Dziewulskim, Alodii i Józefowi Gryczom, Wiktorowi Hahnowi, Janinie i Tadeuszowi Kotarbińskiemu, Julianowi Krzyżanowskiemu, Adamowi Łysakowskiemu, Alinie Margolis-Edelmanowej, Krzysztofowi Muszkowskiemu (synowi), Joannie Muszkowskiej-Penson (córcie), Zofii Nałkowskiej, Janowi Parandowskiemu, Adamowi Półtawskiemu, Helenie Radlińskiej, Adamowi Rapackiemu, Adamowi Szpunarowi, Henrykowi Ułaszynowi, Stefanowi Vrtel-Wierczyńskiemu, Adamowi Ważykowi, Helenie Więckowskiej, Stefanowi Żółkiewskiemu. Po 5 egz. autor przekazał Zakładowi Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Łódzkiego i Instytutowi Bibliograficznemu Biblioteki Narodowej⁴¹.

Można sądzić, że autor był zadowolony z ostatecznej pracy wydawcy. W liście do Tadeusza Zapióra z czerwca 1952 r. zapisał:

Szanowny Panie,

Potwierdzając z podziękowaniem odbiór ostatniej raty honorarium za *Życie książki* – nie mogę oprzeć się chęci wyrażenia Panu najgłębszej wdzięczności, najpierw za zdopingowanie mnie do opracowania drugiego wydania (bo sam nie byłbym się na to zdobył), a następnie za niezmiernie bliski, serdeczny i przyjacielski stosunek do autora i jego pracy. Trudno być bardziej wzorowym nakładcą, niż był Pan nim w tym przypadku, toteż ani pod względem moralnym, ani materialnym nie było pomiędzy nami przez te dwa lata i pół już nie tylko najłżejszego nieporozumienia, ale nawet cienia na jednako równym i przyjaznym stosunku. Tym więcej wypada mi żałować, że na tej książce kończy się na razie tak piękny okres Pańskiej działalności i życzę z całego serca, ażeby znalazł Pan najrychlej pole do pełnego rozwinięcia w owocnej pracy zalet Swego umysłu i charakteru⁴².

⁴¹ Por. Odręczna notatka Jana Muszkowskiego zawierająca spis osób, które otrzymały egzemplarz „*Życia książki*”. BUŁ Akc. Rps 6604. K.nlb.

⁴² List Jana Muszkowskiego do Tadeusza Zapióra z dn. 2 czerwca 1952 r.

Na podstawie powyższego listu można wnioskować, że *Życie książki* było jedną z ostatnich, o ile nie ostatnią publikacją, która wyszła drukiem z prywatnej oficyny Tadeusza Zapióra.

***Życie książki* w świetle dokumentów Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk**

Maszynopis *Życia książki* trafił do Wojewódzkiego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w Krakowie w sierpniu 1950 r. Dnia 26 sierpnia przekazany został cenzorce Janinie Zborowskiej, która nie miała wielu zastrzeżeń do pracy, a nawet doceniła jej wagę:

Praca ta jest niewątpliwie ciekawa i pożyteczna, tym bardziej, że prace monograficzne na poziomie uniwersyteckim są dopiero w przygotowaniu. Na podkreślenie zasługuje fakt, że książka pomimo, że stanowi wznowienie /pierwsze wydanie 1935 r. [właśc. 1936 r. – dop. red.]/ i zachowała dawną konstrukcję z małymi uzupełnieniami zawiera wyraźny ideowy sens, przejawiający się w dążeniu do możliwie najszerszego upowszechniania kultury z uaktywnieniem postawy odbiorczej i twórczej szerokiej rzeszy czytelników. Po drugie autor wiąże poruszane przez siebie zagadnienia z odpowiednią koniunkturą ekonomiczną i uważa czynnik praw rozwoju społecznego za decydujący. Jest to ujęcie bardzo poprawne i decyduje o pozytywnej wartości książki. Poza tym wartością dodatnią książki jest także to, że uwzględnia ona okres bieżący i zawiera moc wiadomości z zakresu organizacji nauki, szkolnictwa, oświaty, działalności wydawniczej, bibliotekarstwa i księgarstwa⁴³.

Wśród „niedociągnięć” pracy (określenie Zborowskiej) wymieniono kronikarskie ujęcie niektórych rozdziałów oraz zbyt częste przywoływanie amerykańskich zdobyczy w zakresie nauki i techniki – co powodowało zaobserwowaną „różnicę na niekorzyść ZSRR”. W przypadku ustępów poświęconych Stanom Zjednoczonym cenzorka postulowała ich usunięcie (uzasadniając to zbyt dużą pochwałą zdobyczy nauki amerykańskiej), mimo że odnosiły się one w przeważającej części do faktów.

Pozostałe uwagi koncentrowały się na przeredagowaniu fragmentów, które błędnie – zdaniem Zborowskiej – sugerowały, że uspołecznienie handlu rozpoczęło się już w czasie okupacji. Pewne zastrzeżenia wzbudziła też przy-

⁴³ Zachowano oryginalną interpunkcję. Recenzja *Życia książki* z dnia 7 września 1950 r. AAN sygn. 408, s. 314–315.

wołana przez Muszkowskiego książka *Chata Wuja Toma*; fragment w opinii cenzorki należało przeredagować, gdyż kojarzył się jej z myślą o „eksploatacji Murzynów przez białych”⁴⁴. Ostatecznie udzielono zezwolenia na druk, jednak po uwzględnieniu wprowadzonych poprawek.

Półtora miesiąca później *Życie książki* doczekało się kolejnej opinii w krakowskim oddziale Wojewódzkiego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk; cenzor znany jest jedynie z nazwiska – „ob. Piklikiewicz”. Ocena książki wypadła pozytywnie, można jednak odnieść wrażenie, że została ona wykonana zbyt powierzchownie:

Autor w przystępny i interesujący sposób omawia zagadnienie dając szeroką podbudowę historyczną do każdego tematu. Trudno jest ocenić pracę merytorycznie, gdyż na to trzeba być poniekąd fachowcem [sic!]. Niemniej jednak książka z pewnością odda duże zasługi studiującym bibliotekarzom jak i dziennikarzom. Książkę na ogół oceniam pozytywnie⁴⁵.

Zanotowane uwagi cenzora nie wносиły nic nowego do opisu książki. Krótko pisał na temat rozumienia zastosowanego przez autora terminu „sno-bizm”, zaproponował usunięcie nazwiska G.A.E. Bogenga jako mało znanej osoby, kwestionował też brzmienie jednego z fragmentów książki.

Mimo że obie opinie zostały wykonane sprawnie i były w zasadzie pozytywne, sprawa wydania *Życia książki* utknęła w martwym punkcie, co stało się powodem interwencji jej autora. Korzystając z przedwojennych znajomości, Muszkowski zwrócił się w liście z dnia 16 stycznia 1951 r. do redaktora naczelnego miesięcznika ideologicznego „Nowe Drogi”, Franciszka Fiedlera, z prośbą o pomoc i wpłynięcie na decyzję Biura Kontroli Prasy. Interwencja u redaktora naczelnego pisma, które było oficjalnym organem Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, spowodowała natychmiastowe wznowienie prac komórki cenzorskiej. 24 stycznia w Krakowie gotowa była kolejna ocena, tym razem pióra dr Zofii Kaniowej (na formularzach podpisywała się tylko nazwiskiem). W Archiwum Akt Nowych zachowały się dwie wersje opinii podpisanej przez Kaniową. Pierwsza z nich⁴⁶ wypełniona została na formularzu cenzorskim, druga – na papierze formatu A4 jako kopia⁴⁷.

⁴⁴ Tamże, s. 315.

⁴⁵ Dokument z dnia 19 października 1950 r. AAN sygn. 408, s. 312.

⁴⁶ Dokument z dnia 24 stycznia 1951 r. AAN sygn. 408, s. 305–309.

⁴⁷ Dokument z dnia 24 stycznia 1951 r. Kopia. AAN sygn. 408, s. 317–322.

Przygotowany dokument miał charakter opisowo-krytyczny – omówiono w nim strukturę publikacji, podtrzymano jednak wcześniej sformułowane zarzuty o nadmierny podziw dla Stanów Zjednoczonych:

Autor jest jednym z największych znawców w dziedzinie bibliotekarstwa. Niestety praca jego – jak już wspomniano – ujęta jest w sposób przestarzały. Rozdziały (od 1 do 6 włącznie) przedstawiające historyczny rozwój sztuki pisanie, drukarstwa, księgarstwa itp. nie budzą większych zastrzeżeń. Inaczej przedstawia się sprawa w dalszych rozdziałach (od str. 124 do końca), gdzie autor porusza okres współczesny. Jakkolwiek dość liczne są pozytywne wypowiedzi o pracach w omawianej dziedzinie na terenie Związku Radzieckiego i Polski Ludowej, to jednak ich ujęcie raczej marginesowe, przy szczególnym uwzględnieniu osiągnięć krajów kapitalistycznych, stwarza fałszywy obraz rzeczywistości. Szczególnie rażące jest stałe powoływanie się na Stany Zjednoczone (vide ingerencje, zwłaszcza rozdz. IX str. 175) w dziedzinie bibliotekarstwa, masowych wydawnictw itp., w których Związek Radziecki ma bezsprzecznie największe osiągnięcia na świecie. Praca tego typu, która podaje nie tylko materiał historyczny i teoretyczny, lecz i praktyczne wskazówki z zakresu księgarstwa i bibliotekarstwa nie jest kompletna i nie może spełnić swego zadania bez dokładnego przedstawienia osiągnięć i systemu pracy w tej dziedzinie w Związku Radzieckim⁴⁸.

Dalej następuje gloryfikacja socjalizmu i jednocześnie krytyka książki Muszkowskiego:

Autor nie u w y p u k l a [podkreśl. red.] ogromnych możliwości, jakie stwarza ustrój socjalistyczny dla rozwoju bibliotekarstwa, księgarstwa i czytelnictwa w ogóle. Mentalność jego, mimo znajomości źródeł radzieckich, jak świadczą przypisy, nie zmieniła się pod wpływem rewolucyjnych przemian ostatniej doby. Nie poszedł z postępem, jak to wynika nie tylko z ujęcia tematu, pominięcia Związku Radzieckiego, lecz i wyraźnych wypowiedzi [...] W formie obecnej po przeprowadzeniu drobnych ingerencji może się ukazać sześć pierwszych rozdziałów. Natomiast dalsze rozdziały wymagają gruntownych zmian i uzupełnień w myśl powyższych uwag⁴⁹.

Oddzielnie cenzorka pieczętowała strony, na których znalazły się w maszynopisie fragmenty wymagające poprawek. Na formularzu odręcznie zanotowano ołówkiem, że maszynopis wydano autorowi do przedredagowania. Zgoda na druk została udzielona, jednak dopiero po uwzględnieniu poprawek cenzorskich.

⁴⁸ Dokument z dnia 24 stycznia 1951 r. AAN sygn. 408, s. 306-307.

⁴⁹ Tamże, s. 307-308.

Porównując powyższą i wcześniejsze uwagi z ostatecznym brzmieniem tekstu można stwierdzić, iż większość fragmentów o charakterze ideologicznym znalazła się w *Życiu książki* pod wpływem wyraźnej ingerencji cenzury. Kilka z nich pojawiło się w zřębie głównym po wykonaniu wersji ostatecznej maszynopisu, a zatem w wyniku kolejnych cenzorskich tekstach, pieczołowicie wypominających autorowi zauważalną na kartach publikacji niechęć do ustroju socjalistycznego. Nie można zatem stwierdzić na podstawie zebranego materiału badawczego, że poprawki o treści politycznej pojawiły się w podręczniku z woli autora⁵⁰, choć nie ulega wątpliwości, że Muszkowski w młodzięnych latach miał kontakt ze środowiskami lewicującymi, a w 1903 r. reprezentował wiedeńską Sekcję PPS na Zjeździe Polskiej Młodzięży Postępowej w Zurychu. Przynależność do organizacji polskich socjalistów i socjaldemokratów była wówczas raczej oznaką wrażliwości na sprawy ogólnoludzkie⁵¹.

Warunkiem wydania książki stało się więc naniesienie poprawek wyszczególnionych przez Kaniową oraz ponowne przekazanie krakowskim komórkom cenzury pracy po ich wprowadzeniu. Egzemplarz *Życia książki* trafił ponownie do cenzorki 14 kwietnia 1951 r., która tak pisała na temat przedłożonej pracy:

Poprawki dokonane przez autora w sposób staranny, usuwają najbardziej rażące braki, na które zwrócono uwagę w recenzji z dnia 24.I.br. Zmiany wprowadzone przez autora, idą w kierunku podkreślenia osiągnięć Związku Radzieckiego w omawianej dziedzinie i zaznajomienia czytelnika z metodami pracy w bibliotekarstwie i księgarstwie w ZSRR i Polsce Ludowej.

Niektóre rozdziały wymagają jeszcze dalszych poprawek, nie uwzględnionych w obecnej redakcji.

Sądzę, że po uwzględnieniu tych ingerencji praca będzie mogła ukazać się w druku⁵².

Nieliczne na tym etapie ingerencje polegały na wyeliminowaniu pozostałych jeszcze „wątków imperialistycznych”. Choć książka nadal wymagała po-

⁵⁰ Dobrowolne wtręty polityczne nie są zjawiskiem nieznanym – takowe wprowadzał np. Jerzy Andrzejewski do wydanego w 1954 r. *Popiołu i diamentu*. Por. K. Budrowska: *Cykl wymuszony: o Węzłach życia Zofii Nałkowskiej*. W: *taż, Studia i szkice o cenzurze w Polsce Ludowej w latach 40. i 50. XX wieku*. Białystok 2014, s. 11–12.

⁵¹ M. Majzner: *Droga Jana Muszkowskiego do nauki o książce*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum” 1998 nr 8, s. 52–53.

⁵² Dokument z dnia 14 kwietnia 1951 r. AAN sygn. 408, s. 303–304.

prawek, to 16 kwietnia 1951 r. udzielono zezwolenia na skład. Po ich wprowadzeniu została wykonana 21 lutego 1952 r. „recenzja wtórna”, głównie o charakterze opisowym. Recenzje wtórne przygotowywano już po ukazaniu się publikacji i służyły one określeniu, czy książkę będzie można ponownie wydać, a także oceniały pracę cenzury przewencyjnej⁵³.

Dokument o następującym brzmieniu podpisał cenzor I. Weinfeld:

Praca podzielona jest na 3 części: „Drogi rozwoju książki”, „Produkcja i obieg książki” i „Użytkowanie książki”. Autor daje w nich szczegółowy – w niektórych momentach drobiazgowy – przegląd historycznego kształtowania się formy książki jako utworu literackiego, współczesnej techniki wydawania i klasyfikowania książki oraz organizacji bibliotek, a wreszcie zbytu książki, jej roli jako czynnika kulturalno-oświatowego oraz zagadnienia badania czytelnictwa.

Autor jest dobrze zorientowany w temacie i stara się możliwie wszystkie zagadnienia przekazać czytelnikowi. W pracy w wielu miejscach powołuje się na źródła i doświadczenia radzieckie [rozstrzelenie w tekście – red.], stara się również przedstawić osiągnięcia Polski Ludowej w dziedzinie popularyzacji książki i czytelnictwa. Mimo to praca pozostaje „książką kucharską” [sic!]; brak jej wycucia właściwej roli książki jako niezwykle precyzyjnego narzędzia, za pomocą którego dyktatura proletariatu spełnia jedno ze swoich zadań – „wychować proletariat... wychować i przerobić na nowo warstwy drobnomieszczańskie w kierunku zabezpieczającym organizację produkcji socjalistycznej” (Stalin – *Zagadnienia leninizmu* str. 36 wyd. Książka i Wiedza 1949 r.)⁵⁴.

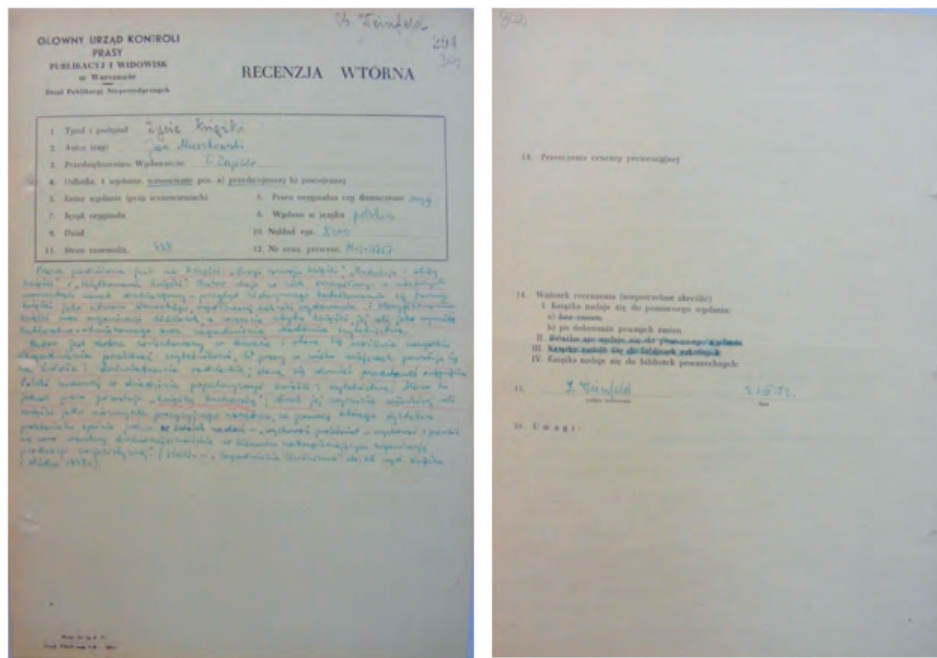
Ostatecznie, po dokonaniu pewnych zmian, książka nadawała się do ponownego wydania z przeznaczeniem do bibliotek powszechnych (publicznych).

Życie książki przez 8 miesięcy, od września 1950 do kwietnia 1951 r., było recenzowane czterokrotnie. W lutym 1951 r. wykonana została „recenzja wtórna”, która poddawała ocenie już wydaną pozycję. W ocenę jakości wznowienia przedwojennej publikacji (jak konsekwentnie zaznaczano na formularzach recenzji) zaangażowany był Dział Publikacji Nieperiodycznych krakowskiego Wojewódzkiego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk oraz dział o tej samej nazwie Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w Warszawie. Początkowo opinie cenzorów krakowskich były pozytywne oraz zalecały drobne poprawki w książce. Dopiero gdy ingerencji

⁵³ K. Budrowska: *Literatura i pisarze wobec cenzury PRL 1948–1958*. Białystok 2009, s. 24.

⁵⁴ Dokument z dnia 21 lutego 1952 r. AAN sygn. 408, s. 301–302.

Ilustracja. 3. Recenzja wtórna wykonana przez cenzora I. Weinfelda z 21 lutego 1952 r.

Źródło: AAN sygn. 408, s. 301–302.

cenzorskiej podjęła się komórka warszawska (dr Kaniowa) – praca została skrytykowana za wyrażone w niej proamerykańskie poglądy, przy jednoczesnym pominięciu osiągnięć krajów socjalistycznych – ZSRR i Polski Ludowej. Jednak już w 3 miesiące po tej krytycznej ocenie napłynął do siedziby cenzury egzemplarz maszynopisu umożliwiający sformułowanie pozytywnej oceny, zezwalającej na rozpoczęcie składu publikacji. Poziom zmian satysfakcjonował zarówno Z. Kaniową, jak i I. Weinfeldą. Ten ostatni nie cenił jednak tak przygotowanej przez Jana Muszkowskiego publikacji, nazywając ją „książką kucharską” wskutek niewykazania roli książki jako narzędzia w wychowaniu proletariatu. Ta absurdalna myśl została zaczerpnięta z *Zagadnień leninizmu* Stalina z 1949 r. i stanowi potwierdzenie, że *Życie książki* było przedmiotem ingerencji cenzorów i zostało wydane w okresie dominacji stalinowskiej doktryny. Echa tamtych czasów doskonale oddają słowa Czesława Koziola zawarte w jego wspomnieniu pośmiertnym, poświęconym bibliologowi:

Życie i dzieło Profesora Muszkowskiego, jego 150 drukowanych prac naukowych, czeka na dokładne zestawienie i gruntowną analizę, która odrzuciwszy to wszystko, co zbędnym balastem obciążało myśl uczonego rozwijającą się w warunkach kapitalizmu, u schyłku starego świata, pozostawi trwały dorobek myśli badawczej i bogatej erudycji⁵⁵.

Analiza fragmentów podlegających ingerencji cenzury

Uwagi cenzorskie dotyczyły, jak już wspomniano, głównie zagadnień politycznych i nadmiernego eksponowania obrazu bibliotekarstwa, rynku wydawniczego, czytelnictwa w Stanach Zjednoczonych. Był on, zdaniem cenzorów, wyidealizowany i stawiał w złym świetle osiągnięcia krajów socjalistycznych.

Oprócz opisanych już wcześniej ingerencji cenzorskich Janiny Zborowskiej, przeredagowania w *Życiu książki* wymagały m.in. następujące fragmenty:

strona 178 maszynopisu:

Albo wreszcie – wspaniałe, monumentalne budowle specjalne, korzystające ze wszystkich najnowszych ulepszeń technicznych, liczne zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych

strona 180 maszynopisu:

Podobną linię rozwoju obserwować można również w Stanach Zjednoczonych, gdzie biblioteki stanowe, miejskie itp., mieszczące się dzisiaj w olbrzymich gmachach, wystawionych w przeważającej części z 50-cio milionowej dotacji J.D. Rockefellera, i zawierające wszelki materiał książkowy, powstały z małych biblioteczek oświatowych. Powiem nawiasem, że takie hojne „ofiary” miliarderów amerykańskich na cele naukowe, oświatowe i in. są tam jednym ze środków kaptowania sobie opinii publicznej [...] niemniej jednak w sprawozdaniach bibliotek amerykańskich najwięcej miejsca zajmuje wyliczenie ofiarodawców i ich darów, co ma na celu spowodowanie większej ofiarności i trzeba przyznać, że system ten daje znaczne wyniki.

Najdziwniejsze było zakwestionowanie fragmentu dotyczącego kształcenia bibliotekarzy w Stanach Zjednoczonych (205 strona maszynopisu):

W parę lat po owej pierwszej szkole Dewey’a powstał Instytut Nauki Bibliotekarskiej Pratt’a /1890/; w 1915 r. było ich już dziesięć połączonych w specjalny związek. Część szkół istniała

⁵⁵ C. Kozioł: *Profesor dr Jan Muszkowski: 1882–1953*. „Bibliotekarz” 1953 nr 1, s. 8-9.

przy kolegiach lub uniwersytetach, jednakże związek ten miał charakter raczej nominalny. Dopiero w 1924 r. American Library Association powołał do życia wydział kształcenia zawodowego, który zajął się zorganizowaniem systemu szkolnictwa, ustaleniem programu, poziomowi studiów itp. [...] Założono wtedy liczne uczelnie nowe, inne przeorganizowano. Udało się zainteresować tą sprawą Carnegie Corporation /Fundacja Carnegie'go na cele kultury/ która też ofiarowała dochód od sumy miliona dolarów na przeciąg lat dziesięciu specjalnie na szkolnictwo zawodowe bibliotekarskie. Wyniki były takie, że w 1933 r. istniało 26 szkół uznanych przez A.L.A. oraz 18 przez nią nie uznawanych⁵⁶.

Jak można przeczytać w uzasadnieniu, powodem oznaczenia wymienionych fragmentów była „zbyteczna pochwała zdobyczy nauki amerykańskiej”. W ustępach tych w istocie przedstawiono sprawnie funkcjonujący system organizacji bibliotek, który osłabiał wizerunkowo dokonania radzieckie. Szczególnie niestosowne mogło być powoływanie się J. Muszkowskiego na amerykańskie wielomilionowe dotacje i na „wspaniałe, monumentalne budowle specjalne” wobec mierności dokonań socjalistycznych na gruncie polskim.

Spośród wszystkich recenzentów najżyczliwiej podszedł do *Życia książki* cenzor Piklikiewicz. Przedstawione wcześniej w zarysie zarzuty pod adresem książki miały charakter ogólny, o czym świadczy również objętość recenzji (liczącej zaledwie 2 strony).

Cenzor starał się stylistycznie poprawić fragmenty książki, jak ten poniższy, przy którym stwierdzał, że „nie wiadomo czy przebijał się sam wynalazek czy druk. Przeciętny czytelnik nic z tego nie zrozumie”:

Samodzielnie przebijał się wynalazek sztuki drukarskiej... pod względem ekonomicznym i społecznym... Rozwijał się... do form wielkoprzemysłowych...

Kiedy książka, po interwencji Franciszka Fiedlera, trafiła do warszawskiej komórki cenzorskiej, oceną pracy zajęła się dr Z. Kaniowa. Jej uwagi miały głównie charakter polityczny i religijny. Nie stwierdzono poprawek o charakterze merytorycznym. Długość tekstu i styl pisarski cenzorki świadczy, że sumiennie i drobiazgowo wykonywała swoje obowiązki, zgodnie z wytycznymi urzędu cenzury.

Uwagi zostały zamieszczone zarówno w tekście głównym opinii oraz na oddzielnej karcie, gdzie Kaniowa szczegółowo odnotowała wszystkie zakwe-

⁵⁶ Dokument z dnia 7 września 1950 r. AAN sygn. 408, s. 314–315.

stionowane miejsca maszynopisu. Zapis tych zmian stanowi dobry przykład trudności natury ideologicznej, z jakimi musiał zmierzyć się Muszkowski przygotowując nową edycję podręcznika:

Proponowane ingerencje.

str. II

str. 38 Dwuwiersz łaciński nieściśle przetłumaczony. Ma być „pragnienie rozmyślenia nad prawem”, a nie „nad prawem boskim”.

str. 51 „niemieckie” zmienić na „hitlerowskie”

str. 55 punkt ten należy ująć w sposób marksistowski

str. 60, 63.

str. 96 świetną książkę, ale tylko do czasu, co należałoby uwydatnić.

str. 102 niewłaściwe ujęcie

str. 105 należałoby wyraźnie zaznaczyć o jakie kraje chodzi

str. 110

str. 123 mówiąc o formie nakładów broszurowanych lub oprawnych w krajach anglosaskich i innych, należałoby przede wszystkim wspomnieć, jak ta sprawa przedstawia się w Zw. Radz.

str. 142 Gdy praca ta ukaże się prawdopodobnie nie będzie już wydawnictw prywatnych.

str. 150, 157, 158, 160 [zapis nieczytelny] (aktualizować) czas teraźniejszy [dopisane ołówkiem]

162 (?), 163, [ostatnia liczba przekreślona]

str. 168 Autor rozwodzi się nad propagandą książki w okresie międzywojennym, nie wspomina natomiast o wysiłku odpowiednich czynników w Polsce Ludowej, jeśli chodzi o propagandę czytelnictwa i udostępnienie książki jak najszerszym masom. Nie senniki, toasty, sekretarze, itp. (str. 167) jak to było przed wojną, lecz dobra literatura popularna.

str. 169, 170, 171, 172? [dopisane na czerwono]

str. 176, 178 [nad liczbą dopisek na czerwono: USA], 179 [nad liczbą dopisek na czerwono: USA], 180 [nad liczbą dopisek na czerwono: USA], 181 [liczba przekreślona], 182 [dopisane u góry], 188, 190, 191, 192 [liczba przekreślona], 193 [nad liczbą dopisek na czerwono: USA], 194 [nad liczbą dopisek na czerwono: USA], 195 [nad liczbą dopisek na czerwono: USA], 197 [liczba przekreślona], 198, 199, 208 [nad liczbą dopisek na czerwono: USA], 209 [nad liczbą dopisek na czerwono: USA],

str. 210 (a jak w ZSRR) [całość podkreślona]

str. 214

str. 231 [nad liczbą dopisek na czerwono: USA], 237, 238, 240, 241–242, 243, 246 [nad liczbą dopisek na czerwono: USA], 250 [nieczytelny dopisek na czerwono], 251, 254, 260 [nad liczbą dopisek na czerwono: USA], 261 [nad liczbą dopisek na czerwono: USA; obok: warto by szerzej o systemie radzieckim], 262.

str. 265 Charakterystyczny zachwyt dla Stanów Zjednoczonych.

str. 269, 270, 271 [nieczytelny dopisek na czerwono], 272 [liczba przekreślona], 275 [liczba przekreślona], 275 [nieczytelny dopisek na czerwono], 276, 278, 283, 285⁵⁷.

Ponadto we wspomnianej już kopii dokumentu znajdujemy dwie strony z odręcznymi notatkami cenzorki wykonanymi ołówkiem, zapewne jako materiał pomocniczy przy sporządzeniu tak obszernego werdyktu⁵⁸.

Zmiany w większości zostały uwzględnione przez autora zgodnie z sugestiami cenzury. Kolejna recenzja Kaniowej z kwietnia 1951 była krótsza, jednak cenzorka była wciąż konsekwentna w dążeniu do wyeliminowania pozostałych proamerykańskich ustępów:

str. 159–160 Wydaje mi się koniecznym nadmienienie, jak przedstawia się sprawa ośrodków kształcenia zawodowego w dziedzinie bibliotekarstwa w ZSRR. [dopisek ołówkiem: uzupełniono]

str. 180 Wzmianka o ogromnej dotacji rockefellerowskiej nie jest potrzebna. [dopisek ołówkiem: uzupełniono wyjaśnieniami]

str. 193, 194 [dopisek ołówkiem: na razie zostawimy (autor twierdzi, że o tym podają wszystkie publikacje radzieckie)]

str. 198 Wyjątek z uchwały Rady Komisarzy Lud. z 1919 r. nieaktualny, zwłaszcza, że jak autor pisze na stronie następnej, system ten został w ZSRR dość szybko zarzucony. [dopisek ołówkiem: może zostać, gdyż dalej jest wyjaśnione]

str. 204 i następne. Całość ujęta z punktu widzenia stosunków europejskich w przeciwstawieniu do Stanów Zjednoczonych. Uwagi o Związku Radzieckim dorzucono oddzielnie na str. 211. [dopisane ołówkiem: poprawić na Eur[opę] Zach[odnią]; obok dopisek: 214 wykreślić „robotniczy”]

str. 208 Nie sądzę, żeby akcja ta stała w Stanach Zjed. na tym samym poziomie co w ZSRR, jak to wynika z ujęcia tego ustępu

str. 209, 213, 240 [przekreślone ołówkiem], 246.

208 u dołu należy przeciwstawić [całość zanotowana ołówkiem]⁵⁹.

Znaczenie i aktualność podręcznika wobec zmieniającej się rzeczywistości

W przeciwieństwie do pierwszego wydania podręcznika, które zostało zrecenzowane piętnastokrotnie, druga edycja doczekała się jedynie 5 recenzji, zamieszczonych głównie na łamach prasy fachowej i kulturalnej. Książkę

⁵⁷ Dokument z dnia 24 stycznia 1951 r. AAN sygn. 408, s. 309.

⁵⁸ Dokument z dnia 24 stycznia 1951 r. Kopia. AAN sygn. 408, s. 321–322.

⁵⁹ Dokument z dnia 14 kwietnia 1951 r. AAN sygn. 408, s. 304.

odnotowali księgarze w „Poligrafice”, a także redakcja „Polonistyki”, „Tygodnika Powszechnego”, „Przeglądu Powszechnego” oraz „Arkusza zamówień”. W prasie bibliotekarskiej – ukazującym się wówczas „Bibliotekarzu” i „Przeglądzie Bibliotecznym” – recenzja książki nie pojawiła się. Wszystkie teksty ogłoszono w 1952 r.⁶⁰

Wydanie *Życia książki* zbiegło się z drukiem publikacji pióra Józefa Grycza zatytułowanej *Z dziejów i techniki książki* i często było z nią porównywane; konfrontacja ta wypadła na korzyść podręcznika Muszkowskiego „[...] niepodobna pominąć jeszcze jednej nader ważnej pozycji: jest nią nowe, rozszerzone wydanie „Życia książki” prof. Jana Muszkowskiego. Zawartość tej pracy jest podobna jak książek Grycza, znacznie jednak pełniejsza”⁶¹.

Recenzenci *Życia książki* najczęściej omawiali strukturę publikacji, rzadko wytykając uchybienia autora. Hanna Budzykowa książkę określiła mianem „niemal kompletnej encyklopedii wiedzy”⁶² podkreślając prezentację zagadnień współczesnych i skrótovej historii dyscypliny; wysoko oceniła też aparat naukowy pracy.

Pewne zastrzeżenia miała do rozdziału pierwszego, obejmującego przegląd i omówienie elementów książki rękopiśmiennej (pisma, materiałów i narzędzi) zamiast, jak spodziewała się recenzentka – historii tego zagadnienia⁶³. Ponadto spostrzegła, że omówiony przez J. Muszkowskiego problem rękopisów bibliotecznych może być mało pociągający dla szerokiego grona czytelników, podobnie jak trudne w odbiorze wydaje się przedstawienie drukarstwa polskiego równoległe z obcym – tu powołała się na rozwiązanie, które zaproponował J. Grycz w podręczniku *Z dziejów i techniki książki*. Pozytywna recenzja H. Budzykowej miała charakter omawiający.

Na nowe wydanie *Życia książki* spojrział przez pryzmat pracy Józefa Grycza także Olgierd Różycki w tekście zamieszczonym w „Przeglądzie Powszechnym”⁶⁴. Dostrzegł podręcznikowy charakter książki i docenił jej przejrzysty, systematyczny układ, jasny styl, przystępnie podane informacje, niezwykłą

⁶⁰ Informacje o recenzjach publikacji opracowano na podst.: Z. Gruszka, *Drugie wydanie...*, s. 118–121.

⁶¹ P. Grzegorzczak: *Książki o książkach*. „Tygodnik Powszechny” 1952 nr 26 (380), s. 5.

⁶² H. Budzykowa: „Polonistyka: czasopismo dla nauczycieli” 1952 z. 4 (23), s. 50.

⁶³ Tamże.

⁶⁴ O. Różycki: „Przegląd Powszechny: miesięcznik poświęcony sprawom religijnym, kulturalnym i społecznym” 1952 nr 11 (729) s. 339–340.

staranność w opracowaniu typograficznym książki, dobór ilustracji, tablic, plansz, zastosowanie żywej paginy. Recenzent polecał książkę pracownikom bibliotek (dla których przede wszystkim miała być przeznaczona), a także właścicielom domowych księgozbiorów.

Opublikowana w „Tygodniku Powszechnym” przez Piotra Grzegorzczaka recenzja jest najkrótsza ze wszystkich napisanych na temat *Życia książki*⁶⁵. W opinii autora publikacja miała charakter przystępnego wprowadzenia w najważniejsze zagadnienia i dzieje książki, zaś każdy dział został doprowadzony do współczesności poprzez informowanie o aktualnych ustawach, rozporządzeniach, przepisach, co podniosło jej praktyczny charakter i przesądziło o aktualności. Recenzent uznał za mankament książki brak informacji o mikrografii i mikrodruku – „stanowiących nową epokę w życiu książki”⁶⁶.

Szerszy opis o charakterze promocyjnym, zachęcający do nabycia książki ukazał się dopiero we „Wkładce dla Księgarza”⁶⁷. Recenzja zapowiadająca wydanie *Życia książki* informowała m.in., że „jest to doskonały wstęp do wiedzy o książce” i że „publikacja ta jest przystępnym i najobszerniejszym w literaturze polskiej wykładem całości spraw książki”:

Jak rzadko kto w Polsce jest on przygotowany do ujęcia całości spraw książki. W bogatej swej działalności był bowiem działaczem oświatowym, wybitnym bibliotekarzem naukowym, bibliografem, redaktorem »Przeglądu Księgarskiego«, jest autorem jednego z pierwszych katalogów składowych: dwóch roczników »Przewodnika Księgarskiego«, był założycielem jednej z pierwszych szkół księgarskich, profesorem na Wolnej Wszechnicy Polskiej, autorem licznych prac, artykułów, rozpraw itd.

W nielicznym gronie bibliologów polskich prof. Muszkowski jest jedynym, który wiele czasu i wiele prac poświęcił księgarstwu, dziedziny [!] dość starannie omijanej przez innych bibliologów⁶⁸.

Autor recenzji przede wszystkim przedstawił część książki przydatną księgarzom. Nowe wydanie porównał z edycją z 1936 r.; wypadło ono na korzyść drugiej edycji *Życia książki*, głównie ze względu na rozszerzenie treści o zagadnienia dotyczące okresu powojennego, liczne i dobrze dobrane ilustracje, obszerny spis treści, a także bogate, szczegółowe przypisy. Skrytykował

⁶⁵ P. Grzegorzczak: dz.cyt.

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ [Rec]: „*Życie książki*” – *wybornym wstępem do wiedzy o książce*. „Arkusz Zamówień” 1952 nr 33, s. 2.

⁶⁸ Tamże.

natomiast pominięcie przy omawianiu współczesnego polskiego księgarstwa materiałów nie pochodzących z „Przeglądu Księgarskiego”.

Najobszerniejszą recenzję autorstwa Jana Frydrychewicza opublikowała „Poligrafika”⁶⁹. Jego zdaniem Jan Muszkowski był jednym z najlepszych w Polsce bibliotekoznawców, który dzięki „wszechstronnemu znanstwu przedmiotu” potrafił łączyć logicznie zagadnienia prahistoryczne ze współczesnymi, dzięki czemu lektura książki wiedzie czytelnika przez „najwspanialsze biblioteki starożytne, osiągnięcia myśli ludzkiej”. Recenzent szczególnie docenił postulat profesora, aby każda rodzina posiadała tzw. podręczną bibliotekę. Podobnie jak w innych recenzjach, z pozytywną oceną spotkał się także aparat krytyczny pracy.

Późniejszy wpływ poglądów Muszkowskiego na środowisko fachowe i naukowe można przeanalizować badając najważniejsze powojenne publikacje bibliologów.

Jan Muszkowski niewątpliwie należy do tych osób, które najpełniej wypowiedziały się na temat nauki o książce. Zdaniem Krzysztofa Migonia badacz zaprezentował zintegrowany model nauki, łączący doświadczenia zawodowe „na polu wydawnictw, księgarstwa, bibliotekarstwa, a także pracy dydaktycznej. Praktyczna znajomość różnych zagadnień książki – pisze dalej profesor Migoń – pozwoliła mu zrozumieć potrzebę jednolitej nauki koncentrującej się na zagadnieniach produkcji, obiegu i konsumpcji książki. Muszkowski doskonale rozumiał dialektykę życia książki w społeczeństwie i nie miał wątpliwości, że może być ona przedmiotem odrębnej uniwersyteckiej nauki”. Dalej badacz zwrócił uwagę na aspekt socjologiczny nauki o książce, obecny tak w popularnonaukowym *Życiu książki*, jak i w innych pracach naukowych⁷⁰.

Do poglądów przedstawionych w *Życiu książki* odwoływało się wielu bibliologów, a tematyka zawarta w podręczniku była wielokrotnie przywoływana i wszechstronnie analizowana. Przed II wojną światową na pierwsze wydanie książki Muszkowskiego powoływał się np. Jan Stanisław Bystron⁷¹. Po wojnie do koncepcji Muszkowskiego sięgali m.in.: Barbara Bienkowska, Zdzisława Brzozowska, Radosław Cybulski, Karol Głombiowski, Józef Grycz, Alina Kos-

⁶⁹ Por. „Poligrafika: pismo poświęcone zagadnieniom przemysłu graficznego”. 1952 nr 5, s. 40–41.

⁷⁰ K. Migoń: *Nauka o książce, zarys problematyki*. Wrocław [etc.] 1984, s. 78–79.

⁷¹ *Publiczność literacka*. Lwów–Warszawa 1938, s. 56, 359.

suth, Krzysztof Migoń, Marianna Mlekicka, Anna Sitarska⁷². Echa publikacji odzywają się także w źródłach encyklopedycznych o charakterze uniwersalnym i specjalistycznym⁷³. Wielu badaczy nieświadomie nawiązuje do ustaleń zaproponowanych przez Muszkowskiego⁷⁴, a nawet wpisuje je w szerszy kontekst⁷⁵.

Popularność książki wynikała ze skupienia w niej wszystkich zagadnień bibliotecznych, edytorskich i księgarskich dotyczących procesów rozwojowych książki i jej funkcji społecznej⁷⁶; następnie stała się ona podstawą programową studiów, najpierw na Uniwersytecie Łódzkim, a później w ośrodkach akademickich kształcących bibliotekarzy, w szczególności w aspekcie historycznym⁷⁷.

Systemowa koncepcja nauki o książce, naczelne zagadnienie omówione w podręczniku, zmierzała do przedstawienia w całościowy sposób przedmiotu bibliologii, funkcji i znaczenia książki w życiu człowieka. Jej źródeł należy szukać w bliskich Muszkowskiemu poglądach ewolucjonistycznych⁷⁸, których echa odnajdujemy w publikacjach Karola Głombiowskiego czy Krzysztofa Migonia. W sformułowaniu tej koncepcji nie przeszkodził Muszkowskiemu brak w podręczniku wyjaśnienia terminu książka, co zarzucił mu w recenzji Eustachy Gaberle⁷⁹.

Doniosłość sformułowanej w *Życiu książki* całościowej koncepcji bibliologii docenił Głombiowski uznając podręcznik J. Muszkowskiego za: „rozległą panoramę rozwoju książki, obejmującą procesy jej powstawania, obiegu i rozpowszechniania wraz z czytelnictwem masowym i jednostkowym, gdzie książka występuje jako czynne narzędzie walki «w dążeniu do lepszego jutra ludzkości

⁷² Por. B. Bieńkowska, H. Chamera: *Zarys dziejów książki*, Warszawa 1987; R. Cybulski: *Książka współczesna*. Warszawa 1986; K. Głombiowski: *Książka w procesie komunikacji społecznej*. Wrocław [etc.] 1980; K. Migoń: *Nauka o książce, zarys problematyki...*; „Studia o Książce” 1972 t. 3; A. Sitarska: *Scientometrics and bibliometrics in the Warsaw University curriculum of library and information science: place and field structure*. „Scientometrics” 1987 nr 3–4, s. 241–257.

⁷³ Por. np. Książka [hasło]. W: *Polska: zarys encyklopedyczny*. Warszawa 1974, s. 591–602. Ruch wydawniczy [hasło]. W: *Literatura polska: przewodnik encyklopedyczny*. T. 2 N–Ż. Warszawa 1985, s. 317–318.

⁷⁴ Por. J. Ladorucki: *System książki Jana Muszkowskiego*. W: *Jan Muszkowski – ludzie, epoka, książki...*, s. 42.

⁷⁵ Zob. S. Kurek-Kokocińska: *Przestrzeń informacyjna książki, założenia ogólne*. W: *Przestrzeń informacyjna książki*, red. J. Konieczna, S. Kurek-Kokocińska, H. Tadeusiewicz. Łódź 2009, s. 27–30.

⁷⁶ H. Więckowska: *Akademickie kształcenie bibliotekarzy: zarys historyczny*. Warszawa 1979, s. 34–35.

⁷⁷ J. Baumgart: *Bibliotekarstwo, biblioteki, bibliotekarze: wybór prac*. Warszawa 1983, s. 99.

⁷⁸ K. Głombiowski: *Nauka o książce w ujęciu Jana Muszkowskiego*. „Studia o Książce” 1972 t. 3, s. 156.

⁷⁹ Tamże, s. 159.

ci»⁸⁰. Jak podkreślił autor wyrażone w *Życiu książki* „przekonanie, że istotą książki jest jej funkcja utrwalania i przekazywania”⁸¹ stanowi prekursorską ideę sformułowaną wiele lat później w funkcjonalnej definicji tego pojęcia. Łączność koncepcji oraz inspiracje twórców funkcjonalnej nauki o książce z dziełem Muszkowskiego zostały dostrzeżone przez Krzysztofa Migonia, który obu autorów (Muszkowskiego i Głombiowskiego) zaliczył do grona twórców „naukowej pozycji księgoznawstwa jako nauki, której centralną kategorią jest społeczna funkcja książki”⁸². Pogląd ten wyraził Muszkowski w innym ważnym rękopisie, zatytułowanym *Wstęp do socjologii książki*, nad którym prace rozpoczął jeszcze przed II wojną światową. Publikacja zaplanowana pierwotnie jako oddzielny tom nigdy nie ukazała się w całości, a dziś znamy ją przede wszystkim ze skrótu zamieszczonego w tomie dedykowanym pamięci Kazimierza Piekarskiego⁸³ i z niekompletnego maszynopisu, wydane w 1972 r. przez Zdzisławę Brzozowską⁸⁴. Warto podkreślić, że w projektowanym programie wyższych studiów bibliotekarskich na Wolnej Wszechnicy Polskiej, socjologia książki była jednym z trzech zagadnień wchodzących w skład działu poświęconego konsumpcji książki⁸⁵. Niedokończoną pracę Muszkowskiego w pewien sposób dopełniły w tym zakresie poglądy zawarte w książkach Karola Głombiowskiego⁸⁶. Głombiowski stworzył najpełniejszą i najbardziej rozbudowaną interpretację, odwołującą się do poglądów Muszkowskiego.

Życie książki stanowiło też podstawę innych opracowań o charakterze fachowym. Podajemy je tutaj – z konieczności – w wyborze. W 1955 r. posłużyło Edwardowi Kossuthowi do przygotowania podręcznika *Wiadomości o książce i innych materiałach bibliotecznych* wydane przez Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich. Na książkę powoływali się również w podręczniku *Książka rękopiśmienna i biblioteka w starożytności i średniowieczu* Karol Głom-

⁸⁰ Tenże, *Książka w procesie komunikacji społecznej*. Wrocław [etc], 1970, s. 10.

⁸¹ Tamże.

⁸² K. Migoń: *Co to jest nauka o książce?*. W: *Książka jej dzieje i funkcja społeczna*. Wrocław, 1975. S. 19. Zostało to też dostrzeżone w niemieckim podręczniku *Buchwissenschaft in Deutschland: ein Handbuch*, hrsg. von U. Rautenberg, Berlin-New York 2009, s. 27, przyp. 81.

⁸³ J. Muszkowski: *Książka jako zjawisko społeczne*. W: *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*. Wrocław 1951, s. 79–104.

⁸⁴ Tenże, *Wstęp do socjologii książki*. Oprac. i przedm. Z. Brzozowskiej. „Studia o Książce” 1972 t. 3, s. 89–152.

⁸⁵ Tenże, *Bibliologia czyli księgoznawstwo /Bücherkunde...* [inc.], b.m., [1936-1939], k. 8.

⁸⁶ Por. K. Migoń: *Nauka o książce, zarys problematyki...*, s. 78.

biowski i Helena Szwejkowska. W 1981 r. H. Szwejkowska, przy omawianiu rozwoju wydawnictw seryjnych w międzywojniu, wspominała krytyczny stosunek Muszkowskiego do wydawnictw broszurowych.

Współcześni bibliolodzy, wracając do poglądów naukowych Jana Muszkowskiego, sięgają przede wszystkim do *Życia książki*. Publikacja ta jest inspiracją do powstania wielu artykułów o analitycznym i syntetycznym ujęciu oraz powodem stałej refleksji nad miejscem i funkcją książki we współczesnym świecie, służy też jako punkt wyjścia do rozważań na temat kondycji bibliotekarstwa i ruchu wydawniczego w Polsce w pierwszych latach po II wojnie światowej⁸⁷. Szczególnym zainteresowaniem badaczy *Życia książki* cieszy się sformułowany na łamach tej publikacji system książki, powstały z uwzględnieniem paradygmatu pozytywistycznego⁸⁸. Również poglądy profesora na temat zagadnień estetycznych książki odnajdowano na łamach omawianej publikacji⁸⁹. *Życie książki* stanowiło też podstawę analizy poglądów J. Muszkowskiego dotyczących bibliofilstwa⁹⁰.

Mimo iż część zagadnień, poruszanych w podręczniku, uległa dezaktualizacji, m.in. ze względu na rozwój bibliologii w ostatnich kilkudziesięciu latach, to książka J. Muszkowskiego wciąż budzi zainteresowanie badaczy i nadal jest wykorzystywana w dydaktyce akademickiej nie tylko jako źródło informacji, lecz również jako świadek czasów, w których powstała.

Nota edytorska

Celem niniejszej edycji jest krytyczne popularnonaukowe wydanie podręcznika *Życie książki* (wydanie typu B). Za podstawę opracowania przyjęto wydanie drugie z 1951 r., ostatnie powstałe za życia autora i odzwierciedlające jego wolę jako twórcy⁹¹.

⁸⁷ Np. M. Korczyńska-Derkacz: *Działalność Rady Książki w Polsce (1945–1947)*. „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2012 nr 10, s. 55.

⁸⁸ J. Ladorucki: *System książki Jana Muszkowskiego...*, s. 33–43; A. Łusznak: *Życie książki a życie człowieka – paradygmat pozytywistyczny w pracach Jana Muszkowskiego*. W: tamże, s. 44–56.

⁸⁹ M. Komza: *Jan Muszkowski o sztuce książki*. W: tamże, s. 57–71.

⁹⁰ E. Andrysiak: *Jan Muszkowski - uczony i miłośnik książek*, Kalisz 2014; G. Piechota: *Bibliofilstwo w ujęciu Jana Muszkowskiego*. W: tamże, s. 88–100.

⁹¹ K. Górski: *Sztuka edytorska: zarys teorii*. Warszawa 1954, s. 73.

OPIS ŹRÓDEŁ

W pracy nad edycją redaktorzy dysponowali następującym materiałem źródłowym z obocznymi wersjami tekstu:

1. Drugie wydanie z 1951 r. oznaczone w aparacie krytycznym jako A.
2. Pierwsze wydanie z 1936 r. oznaczone w aparacie krytycznym jako B.
3. Wersja robocza maszynopisu drugiego wydania opatrzona datą 22 sierpnia 1950 r., przechowywana w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego pod sygnaturą RPS 6535, oznaczona w aparacie krytycznym jako ER.
4. Wersja ostateczna maszynopisu drugiego wydania z marca 1951 r., przechowywana w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego pod sygn. Rps 6537. Brakujący rozdział V został zaczerpnięty z Rps.6534, oznaczona w aparacie krytycznym jako WO.
5. Trzy egzemplarze korektorskie (szczerki drukarskie) publikacji z sierpnia 1951 r. (BUŁ Rps 6536), spośród których na pierwszym zachowała się odręczna korekta doc. dr Adama Łysakowskiego i korekta wykonana przez J. Muszkowskiego.

Pomocniczymi źródłami były recenzje cenzorskie Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, przechowywane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie pod sygnaturą sygn. 408, na które składało się 5 formularzy z zanotowanymi ingerencjami, datowanych na 7 września 1950, 19 października 1950, 24 stycznia 1951, 14 kwietnia 1951 i 21 lutego 1952 r. Przy ustalaniu trybu przygotowania publikacji przez Jana Muszkowskiego, niezwykle cenne okazały materiały udostępnione przez córkę profesora, Joannę Muszkowską-Penson. Znalazły się wśród nich listy autora do pierwszego wydawcy, korespondencja z kolejnym edytorem, Tadeuszem Zapiórem, opisane w 2014 r. w artykule przez Zbigniewa Gruszkę⁹², spuścizna przechowywana przez Bibliotekę Uniwersytetu Łódzkiego pod sygn. 6538, 6539, 6540, 6544, 6604, 6614, jak również egzemplarze najważniejszych prac J. Muszkowskiego zestawione w 1972 r. przez I. Treichel i H. Tadeusiewicz⁹³.

⁹² Z. Gruszka: *Drugie wydanie Życia książki...*

⁹³ I. Treichel, H. Tadeusiewicz: *Bibliografia prac Jana Muszkowskiego*, „Studia o Książce” 1972 t. 3, s. 55–84.

Przy opracowaniu wpływu koncepcji przedstawionych w *Życiu książki* na poglądy innych badaczy redaktorzy sięgnęli do najważniejszych publikacji bibliologicznych – autorstwa m.in. Krzysztofa Migonia, Karola Głombiowskiego, Radosława Cybulskiego, Józefa Grycza. Ważne również były publikacje środowiska wrocławskiego – wydany w 1973 r. trzeci tom „Studiów o Książce” i – ostatnio – środowiska łódzkiego: opublikowana w 2013 r. książka *Jan Muszkowski: ludzie, epoka, książki*.

Przygotowanie niniejszej edycji składało się z następujących etapów:

1. Dygitalizacja tekstu głównego drugiego wydania wraz z przypisami autora i aparatem krytycznym książki.
2. Kontrola poprawności szczytanego tekstu.
3. Uswójczszenie ortografii, naniesienie poprawek dostrzeżonych w erracie do drugiego wydania oraz oznaczenie oczywistych błędów merytorycznych i drukarskich.
4. Opracowanie materiału ilustracyjnego.
5. Wprowadzenie aparatu krytycznego opierając się na zachowanej wersji roboczej i ostatecznej książki, na pierwszym i drugim wydaniu, dokumentach cenzury, pierwszym egzemplarzu korektorskim pracy (z korektą A. Łysakowskiego), drugim (z korektą materiału ilustracyjnego wykonaną przez wydawnictwo) i trzecim (w końcowej postaci), pozostałych archiwaliach oraz literaturze przedmiotu.
6. Uzupełnienie tekstu głównego popularnonaukowym komentarzem.
7. Opatrzanie spisu treści i skorowidza nową numeracją stron.

We wprowadzonym komentarzu popularnonaukowym podano dane biograficzne mniej znanych postaci. Zrezygnowano z charakterystyki nazwisk polskich ludzi książki i polskich władców z powodu istnienia innych źródeł na ten temat⁹⁴ oraz ograniczono się do wyjaśnienia ustępów budzących naj-

⁹⁴ Pominęto dane osób, których biogramy znajdują się w następujących opracowaniach: *Słownik pracowników książki polskiej*. Pod red. Ireny Treichel. Warszawa 1972, *Suplement*. Warszawa 1986; *Suplement 2*. Pod red. Hanny Tadeusiewicz z udziałem Bogumiła Karkowskiego. Warszawa 2000; *Suplement 3*. Pod red. H. Tadeusiewicz. Warszawa 2010; *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, T.1 cz.1. Pod red. Alodii Kaweckiej-Gryczowej. Wrocław 1983; toż. T. 1, *Małopolska*. Cz. 2. Vol. A–K. Kraków 2000; toż. T. 1, *Małopolska*. Cz. 2, Wiek XVII–XVIII. Vol. 2, *L–Ż i drukarnie żydowskie*. Kraków 2000; toż. T. 3, cz. 1 *Wielkopolska*. Oprac. Alodia Kawecka-Gryczowa, Krystyna Korotajowa, Jan Sójka. Wrocław 1977; toż. T. 3, cz. 2, *Mazowsze z Podlasiem*. Oprac. Krystyna Korotajowa (et al.). Warszawa 2001; toż. T. 4, *Pomorze*. Oprac. Alodia Kawecka-Gryczowa oraz Krystyna Korotajowa. Wrocław 1962.

większe wątpliwości. W niektórych miejscach podano najnowszy stan badań, wymieniono odniesienia do prac innych bibliologów, a także opisano późniejsze losy instytucji przywołanych przez J. Muszkowskiego. Z myślą o niewyrobionych czytelnikach oznaczono dodatkowo w komentarzu fragmenty o charakterze ideologicznym, odnoszące się do doktryny socjalistycznej, wprowadzone zarówno w wyniku interwencji cenzorskiej, jak i przez autora podręcznika.

W przekonaniu redaktorów obecny w przypisach aparat krytyczny spełnił cel naukowo-dydaktyczny oraz pozwolił czytelnikowi prześledzić i zrozumieć zmiany dokonane w nowym wydaniu *Życia książki* w stosunku do wcześniejszych wersji podręcznika (wprowadzone z intencji autora, powstałe z powodu interwencji cenzury, dokonane w wyniku korekty autorskiej i Adama Łysakowskiego), a także zilustruje sposób pracy autora nad maszynopisem w powojennych warunkach politycznych z uwzględnieniem okoliczności, zaszyfrowanych wcześniej. Przygotowane wydanie krytyczne może być traktowane jako materiał do dalszych badań dziejów książki w Polsce po 1945 r.

JĘZYK PRACY

Jan Muszkowski wprowadził na etapie przygotowania maszynopisu we wszystkich fragmentach zaczerpniętych z pierwszego wydania korektę ortografii, zgodnie z reformą z 1936 roku. Zmiany dotyczyły w szczególności tzw. warszawskiej „joty” (Anglja, materiał, foljał, bibliotekarz) oraz wyrazów zakończonych na „-em, -emi” (wypłowiełem, trudnem, temi, barwnemi). W trakcie składania egzemplarza roboczego Muszkowski poprawiał też, w formie odręcznych dopisków, datację stosowaną w wyd. 1.: wszystkie określenia „przed Chrystusem” i „po Chrystusie” zostały zmienione odpowiednio na: „przed naszą erą” i „naszej ery”. Autor dokonywał również poprawek merytorycznych i gramatycznych, wynikających ze zmienionej perspektywy czasowej – np. w rozdziale 8. wydaniu 1. pisał o współczesnych (a więc przedwojennych) formach handlu księgarskiego, w wydaniu 2. dopisywał w wielu miejscach: „w latach przedwojennych”, „przed wojną” itp. Tam gdzie w pierwszej edycji posługiwał się czasem teraźniejszym, w drugiej – pisał często w czasie przeszłym.

BŁĘDY I ICH OZNACZENIA

W *Życiu książki* zdarzają się następujące rodzaje błędów: ortograficzne, stylistyczne, merytoryczne i druku. Zostały one zaznaczone w aparacie krytycznym znajdującym się u dołu strony – błędy merytoryczne jako (bł.), błędy druku jako (bł. dr.). Błędy ortograficzne poprawiano zgodnie z obowiązującymi obecnie zasadami ortografii bez dodatkowych oznaczeń, zaś błędy merytoryczne – po skonfrontowaniu ich z brzmieniem ER i WO poprawiano i oznaczano wyłącznie wówczas, gdy wymienione źródła świadczyły o odmiennej woli autora. Błędy wykazane w erracie do wydania 2 oznaczano w aparacie krytycznym (bł.) i poprawiano w tekście głównym.

BŁĘDY ORTOGRAFICZNE I STYLISTYCZNE

Niezbędne poprawki stylistyczne oznaczono we właściwych miejscach za pomocą nawiasów kwadratowych.

Dostrzeżone błędy ortograficzne poprawiono zgodnie ze współcześnie obowiązującymi zasadami pisowni bez dodatkowych oznaczeń, np.:

„Asyrobabilonii” zamiast „Asyro-Babilonii”

„Biblia” zamiast „biblia”

„Ewangelia” zamiast „ewangelia”

„Forsyt[h]ów” zamiast „Forsytów”

„Goethego” zamiast „Götheho”

„In[n]ocentego” zamiast „Inocentego”

„Królestwa” zamiast „Królewstwa”

„nie darmo” zamiast „niedarmo”

„nowo powstała” zamiast „nowopowstała”

„odwrocie” zamiast „odwrociu”

„po wtóre” zamiast „powtóre”

„popularnonaukowych” zamiast „popularno-naukowych”

„Prowansja” zamiast „Prowancja”

„psychopatologiczny” zamiast „psycho-patologiczny”

„Robert[a] Proctor[a]” zamiast „Robert Proctor”

„roztrząsaniach” zamiast „rozstrząsaniach”

„Stut[t]gart” zamiast „Stuttgart”

„z wolna” zamiast „zwolna”
„zachodnioeuropejskiej” zamiast „zachodnio-europejskiej”
„za granicą” zamiast „zagranicą”

BŁĘDY MERYTORYCZNE

„w ciągu VIII w.” zamiast „w ciągu VII w.” – kontekst zdania w rozdziale 2 oraz brzmienie ER i WO dowodzą, że autor miał na myśli VIII w., a nie VII – jak zapisano w A. W B ten fragment nie występuje.

„([wym.] frątıspis)” zamiast „(frątıspis)” – dalszy ciąg zdania sugeruje, że autor nie popełnił błędu ortograficznego, lecz zapisał sposób wymowy obcego terminu.

Data 1926 zamiast 1925 w zdaniu z rozdziału X „[...] Bibliographie des Bibliotheks- und Buchwesens (Bibliografia bibliotekarstwa i księgoznawstwa), zastąpiona od 1925 r. przez Internationale Bibliographie des Buch- und Bibliothekswesens”.

„do dziewięciu typów podstawowych” zamiast „do dziesięciu typów podstawowych” – w tekście wymieniane jest 9 typów działań oświatowych.

BŁĘDY DRUKU

„Fiol” zamiast „Fiiol”
„Moguncki” zamiast „Móguncki”

Rozwinięciu uległy imiona podawane przez autora (w cytowanych w tekście głównym opisach bibliograficznych pozostawiano inicjały w niezmienionej postaci). Rozwijano również skróty, np:

„m[iędzy] in[nymi]” zamiast „m.in.”
„w[ielu] in[nych]” zamiast „w.in.”
„A[meryki] P[ółnocnej]” zamiast „A.P.”
„M[iniŝterstwo] W[yznań] R[eligijnych] i O[świecenia] P[ublicznego]”
zamiast MWRiOP
„N[aczelna] D[yrekcja] B[bibliotek]” zamiast „NDB”

Interpunkcję zmieniono jedynie w przypadkach budzących wątpliwości natury logicznej, uwspółcześniono natomiast pisownię łączną i rozdzielną, zapis w wygłosie „-yj” konsekwentnie poprawiano na „-ji” (np. „organizacji” zamiast „organizacyj”). Formę „ob.” zmieniono na „zob.”. W tekście zachowano spotykane z rzadka regionalizmy, np.: „szerści” (w znaczeniu sierści). Pozostawiono też związaną z zamysłem drukarskim pisownię kursywą i drukiem rozstrzelonym (spacją).

Układ graficzny wydania z 1951 r. nie został zachowany w edycji krytycznej, choć materiał ilustracyjny wkomponowano w sposób najbardziej zbliżony do oryginału. Ilustracje przygotowano częściowo z wykorzystaniem źródeł pierwotnych, do których sięgnął J. Muszkowski. Zachowano oznaczenie przypisów wprowadzonych przez autora [*]. Przypisy należące do aparatu krytycznego otrzymały notację liczbową.

LITERATURA

- Bibliotekarstwo*: pod red. Z. Żmigrodzkiego. Wyd. 2. Warszawa 1998.
- Bieńkowska B., Chamerska H.: *Zarys dziejów książki*, Warszawa 1987.
- Bromberg A.: *Książki i wydawcy: ruch wydawniczy w Polsce Ludowej w latach 1944–1957*, Warszawa 1958.
- Cybulski R.: *Książka współczesna*, Warszawa 1986.
- Głombiowski K.: *Książka w procesie komunikacji społecznej*. Wrocław [etc.] 1980.
- Górski K.: *Sztuka edytorska*. Warszawa 1956.
- Górski K.: *Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich*. Warszawa 1975.
- Grzela R.: *Było więc minęło: Joanna Penson – dziewczyna z Ravensbrück, kobieta „Solidarności”, lekarka Wałęsy*, Warszawa 2013.
- Jan Muszkowski: *ludzie, epoka, książki: tradycje i kontynuacje*. Red. nauk. G. Czapnik, Z. Gruszka, J. Ladorucki. Łódź–Warszawa 2014.
- Jarosz D.: *Dzieje książki w Polsce 1944–1989: wybór źródeł*, Warszawa 2010.
- Kozioł C.: *Profesor dr Jan Muszkowski: 1882–1953*, „Bibliotekarz” 1953 nr 1, s. 8–9.
- Majzner M.: *Droga Jana Muszkowskiego do nauki o książce*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Librorum” 1998 nr 8, s. 51–62.

Migoń K.: *Nauka o książce, zarys problematyki*, Wrocław [etc.] 1984.

Radlińska H.: *Zagadnienia bibliotekarstwa i czytelnictwa*, wstęp i oprac. I. Le-palczyk, Wrocław [etc.] 1961.

„Studia o Książce” t. 3. Wrocław 1973.

Tchórzewska-Kabata H.: *Pod znakiem światła: Biblioteka Ordynacji Kasiń-skich 1844–1944*, Warszawa 2010.

Podziękowania

Redaktorzy pragną podziękować tym wszystkim, którzy przyczynili się do sfinalizowania niniejszej publikacji:

- prof. Joannie Muszkowskiej-Penson za udostępnienie materiałów dotyczących jej ojca, cenne informacje i wyjaśnienia,
- prof. Piotrowi Stalmaszczykowi, Dziekanowi Wydziału Filologicznego UŁ, za wsparcie finansowe,
- prof. Hannie Tadeusiewicz za napisanie wstępu,
- prof. dr. Verenie Lepper z Ägyptisches Museum und Papyrussammlung Staatliche Museen zu Berlin za ustalenie miejsca przechowania zbiorów, o których wspominał Jan Muszkowski,
- prof. Marzenie Woźniak-Łabieniec i dr Monice Sulejewicz-Nowickiej za otrzymane wskazówki i konsultacje w kwestiach edytorskich,
- mgr Włodzimierzowi Janowskiemu – kierownikowi Oddziału I Archiwum Akt Nowych w Warszawie za pomoc w pozyskaniu dokumentów cenzury,
- mgr Pauli Gamus za opracowanie materiału ilustracyjnego.

Zbigniew Gruszka
Grzegorz Czapnik

Jan Muszkowski

PRZEDMOWA DO DRUGIEGO WYDANIA

Pierwsze wydanie tej książki przygotowywałem zimą 1935/36 r., bezpośrednio po opuszczeniu stanowiska w jednej z wielkich warszawskich naukowych bibliotek typu archiwalnego, korzystając z krótkotrwałej – jak sądziłem – przerwy w czynnej pracy bibliotekarskiej. Nie przypuszczałem wówczas, że przerwa ta będzie równoznaczna z ostatecznym zamknięciem dwudziestoletniej przeszło działalności zawodowej praktycznej, której doświadczenia starałem się zanotować na gorąco. Nie mogłem zatem również przewidzieć, iż przyjdzie mi odtąd ześrodkować całkowite swoje wysiłki wyłącznie na pracy teoretycznej w zakresie bibliografii i nauki o książce oraz dydaktycznej w ramach Wolnej Wszechnicy Polskiej, na co nie pozwalały przedtem warunki zmuszające do kumulowania licznych zatrudnień zarobkowych.

Na razie podjąłem, obok doraźnych funkcji w powstałej wówczas Radzie Książki, intensywną pracę nad wykończeniem kompletnej bibliografii produkcji wydawniczej polskiej za lata 1901 do 1925; surowy materiał obejmujący około stu dwudziestu pięciu tysięcy tytułów, zgromadzonych w wiernej współpracy zespołu bibliotekarzy krakowskich i warszawskich, wymagał już tylko ostatecznego zredagowania. Po zawieszeniu w dniach wrześniowych legalnej działalności Wolnej Wszechnicy Polskiej jak również Rady Książki, pierwsze trzy lata wojny pozwoliły jeszcze na kontynuowanie tej pracy, którą zdołałem przygotować do druku w granicach liter A do R. Udało się też – co ważniejsze – uchronić ją od zainteresowań pracow-

Mowa o Bibliotece Ordynacji Krasieńskich, w której Muszkowski pracował w latach 1920-1936. Zob. H.Tchórzewska-Kabata: *Pod znakiem światła: Biblioteka Ordynacji Krasieńskich 1844-1944*. Warszawa 2010, s. 114-123.

Por. okoliczności powstania publikacji opisane we wprowadzeniu do niniejszej pracy.

ników okupacyjnego Instytutu Europy Wschodniej domagających się dostarczenia kartoteki do Krakowa. Dalsze dwa lata wojny zmuszony byłem jednak

W Ojrzanowie k. Grójca. Schronienia Muszkowskiemu i jego żonie udzielili Stefania i Stefan Dziewulscy, właściciele lokalnego majątku. Dziewulski był przyjacielem Muszkowskiego i profesorem Wolnej Wszechnicy Polskiej. Zob. R. Grzela: *Było, więc minęło: Joanna Penson, dziewczyna z Ravensbrück, kobieta „Solidarności”, lekarka Wałęsy*. Warszawa 2013, s. 53.

przepędzić na głuchej wsi, z dala od swych materiałów, od bibliotek, od książek. Odwiedziny Warszawy na drugi dzień po jej Wyzwoleniu odkryły mi smutną prawdę o całkowitym zniszczeniu kartoteki bibliograficznej, a wraz z nią – owocu dwudziesto- pięcioletniej pracy (1918–1943).

Gdy po wojnie Rząd Polski Ludowej tworzył uniwersytet państwowy w robotniczej Łodzi w oparciu o kadry Wolnej Wszechnicy Polskiej, przejęto łącznie z postępową tradycją tej uczelni akademickiej (jedynej, która była wolna od wybryków mło-

dzieży faszystowskiej¹) również i katedrę bibliotekoznawstwa. Wznowiono tym sposobem pionierskie poczynania Jerzego Samuela Bandtkiego i Józefa Muczkowskiego na Uniwersytecie Jagiellońskim, Joachima Lelewela i Karola Estreichera w dwóch kolejnych fazach istnienia Uniwersytetu Warszawskiego. Przy tej sposobności warto przypomnieć, że były to najwcześniejsze na przestrzeni XIX wieku próby wprowadzenia nauki o książce do programów uniwersyteckich, skoro przodujące w tym względzie kraje uzyskały katedry tego przedmiotu dopiero w latach osiemdziesiątych. Dokonano zatem tutaj wyłomu nawiązującego do najbardziej postępowych tradycji nauki polskiej.

Dopełniając w pełni tę zdobycz rewolucji społecznej, znalazłem się w obliczu wielkiej odpowiedzialności, związanej z dwoma zadaniami: opracowaniem projektów organizacji i planu studiów bibliotekoznawczych w programach uniwersyteckich oraz przygotowaniem samego kursu nauki o książce w sposób mogący usprawiedliwić domaganie się prawa obywatelstwa dla tego przedmiotu w zespole nauk. Natrafiłem zrazu na znaczne przeszkody: niektórzy humaniści bronili uniwersyteckiej wyłączności nauk teoretycznych przeciwko wtargnięciu umiejętności czy w najlepszym razie „nauki praktycznej”; biurokraci pierwszego okresu po wojnie widzieli trudności „natury prawnej”. Przypominają się słowa architypografa Jana Januszowskiego pisane w Krako-

¹ „(jedynej, która była wolna od wybryków młodzieży faszystowskiej)” – skreślone w pierwszym egzemplarzu korektorskim i zamienione na „oenerowskiej”. Zmiana nie została wprowadzona.

wie w 1594 roku: „Wydawać bowiem rzeczy nowe y niezwyčajne, niebezpieczno: wstępować też iednemu z wielą ich w szranki, co y lepsze broni y więcej siły maia, y lepsze niż ia rozumieia, nie grzeży: zwłaszcza, że u nas w Polsce iuż tak p r o c l a m a t u m, że iesliż nie obcy, swóy nic nieuczyni, chociażmy sie y sami nie w Paryżu, ale w Polsce rodził”.

Dopiero wysunięcie przez władze: hasła u z a w o d o w i e n i a studiów humanistycznych dostarczyło poparcia kilkuletnim, samotnym do tego czasu zabiegom. W ramach Rady Głównej Nauki i Szkolnictwa Wyższego powstała Komisja Programowa Bibliotekarska, której zawdzięczamy wprowadzenie specjalizacji bibliotekarskiej przy studiach polonistyki, rusycystyki, filologii klasycznej i trzech neofilologii oraz przy studium historii. Powinno to, poprowadzić w dalszej konsekwencji do utworzenia ośrodków kształcenia bibliotekarzy przy w s z y s t k i c h uniwersytetach polskich jako też przynajmniej jednego studium bibliotekarskiego międzywydziałowego, czy raczej nawet międzyuczelnianego, o poziomie szkoły akademickiej, w celu kształcenia kadr wyszkolonych zawodowo pracowników z przygotowaniem w zakresie wszelkich specjalizacji naukowych; więc m.in. medyków, techników, rolników i in.

Usiłowania zmierzające do ułożenia kursu nauki o książce na poziomie uniwersyteckim są w toku. Znajdują się w przygotowaniu rozmaite prace źródłowe; niektóre z nich pojawiły się już w druku. Silnych bodźców do podejmowania studiów w tym zakresie dostarczyła akcja Podsekcji Archiwoznawstwa i Bibliotekoznawstwa Pierwszego Kongresu Nauki Polskiej, m[iędzy] i[nnymi] odbyta w dniach 26–29 listopada 1950 r. w Warszawie konferencja pracowników naukowych archiwów i bibliotek. Prace jej o charakterze ściśle naukowym uzupełniła na podbudowie ideologii marksistowskiej narada w zakresie aktualnych zagadnień organizacji i techniki bibliotecznej, zwołana do Krynicy w dniach lutego

W 1594 r. Januszowski użył zaprojektowanej przez siebie nowej czcionki w *Nowym Charakterze Polski z Drukarnie Łazarzowej*, która ostatecznie nie przyjęła się. Słowa pochodzą z dedykacji skierowanej przez Januszowskiego do mecenasów tego przedsięwzięcia – Hiacynta Młodziejowskiego i Mikołaja Korycińskiego. Por. J. Muszkowski: *Antykwa Adama Półtańskiego*. „Grafika” 1931 z. 6, s. 8–9.

Początkowo bibliotekoznawstwo pojawiło się w programie studiów jako specjalizacja, a nie odrębny kierunek. Studia bibliotekoznawcze 2-letnie (na podbudowie 3-letnich zawodowych) uruchomiono dopiero w 1952 r.

O konferencji krynickiej zob. *Pamiętnik konferencji krynickiej 3–15 II 1951*. „Przegląd Biblioteczny” 1951 R. 19, z. 3–4, s. [188]–[340]

1951 r. przez Naczelną Dyрекcyję Bibliotek Min[isterstwa] Oświaty i Wydział Bibliotek Min[isterstwa] Szk[ół] Wyższych i Nauki. Wreszcie zgodził się autor tej książki na opublikowanie, tytułem próby do użytku studentów, pierwszych sześciu rozdziałów skryptu, stanowiących drobny fragment wykładów – bardzo zresztą daleki od doskonałości zarówno pod względem treści jak zwłaszcza formy graficznej.

Wiadomo jednak, że podręczniki uniwersyteckie wymagające wieloletnich doświadczeń „długo rosną”, zwłaszcza gdy pragnęło by się w nich zawrzeć wykład przedmiotu tak rozległego jak nauka o książce, opartego o badaniu tyłu i tak różnorodnych gałęzi wiedzy, a przy tym nie usystematyzowanego dotychczas. Ale życie czekać nie może! Gwałtowny rozwój czytelnictwa masowego, zaciepła walka wytoczona analfabetyzmowi, utworzenie sieci bibliotek wojewódzkich, powiatowych, gminnych i punktów bibliotecznych, powołanie najszerzych mas do współużytkowania i współtworzenia kultury – wszystko to budzi zapotrzebowanie na wielkie zastępy już nie tylko wykwalifikowanych bibliotekarzy, bo takich nie można wytrząsnąć z rękawa, ale ludzi mogących prowadzić w zatrudnieniu dodatkowym bibliotekę, bibliotecznię, a chociażby maleńki księgozbiorek wędrowny.

I wobec tego znalazł się nakładca chętny do wznowienia tej książki sprzed lat piętnastu. Jej braków i niedociągnięć nie zna wprawdzie nikt tak dobrze jak sam autor, lecz pragnie wierzyć razem z nakładcą, iż może ona oddać znaczne usługi w chwili bieżącej. Umowa była podpisana już przed paru laty, ale z wydaniem trzeba było czekać tak długo, dopóki nie zdołały się dokonać i choć trochę okrzepnąć tak liczne rewolucyjne przemiany w organizacji nauki, szkolnictwa i oświaty, działalności wydawniczej, księgarstwa i bibliotekarstwa – ażeby książka nie straciła aktualności nazajutrz po wyjściu z druku.

Według K. Migonia Muszkowski przedstawił funkcjonalną koncepcję historycznego księgoznawstwa, dając w *Życiu książki* „sugestywny obraz dziejów funkcjonowania słowa drukowanego”.
Por. K. Migoń: *Nauka o książce, zarys problematyki*. Wrocław [etc.] 1984, s. 175–176.

Wszystkie te przemiany wymagały uwzględnienia; jest ono jednak z konieczności szkicowe i prowizoryczne, bo niektóre z nich są tak świeże, iż znajdują się jeszcze w stadium eksperymentowania. Tym ważniejsze jest zasygnalizowanie ich opinii ogółu, nie zawsze poinformowanego dostatecznie. Zachowując konstrukcję ogólną pierwszego wydania, dokonano drobnych przesunięć

w układzie poszczególnych rozdziałów i dodano rozdział nowy pt. *Książka drukowana wieku XVI–XIX*; ważyłem się w nim na króciutki zarys dziejów drukarstwa europejskiego, którego tak brak w naszej literaturze. Najgłębszy ideowy sens książki, zawarty w dążeniu do możliwie najszerszego upowszechnienia kultury z uaktywnieniem postawy odbiorczej i twórczej mas, pozostał bez zmiany: świadczą o tym liczne ustępy przedrukowane dosłownie z pierwszego wydania.

Nie mogę zakończyć tej przedmowy bez podkreślenia z gorącą wdzięcznością nadzwyczaj cennej i wydatnej współpracy Docenta Dra Adama Łysakowskiego przy czytaniu korekty; ustrzegło to nowe wydanie książki od wielu przeoczeń i niedokładności².

J[an] M[uszkowski]

Łódź, w listopadzie³ 1951 r.

² „Nie mogę zakończyć... od wielu przeczeń i niedokładności” – wprowadzone w pierwszym egzemplarzu korektorskim.

³ W pierwszym egzemplarzu korektorskim zmieniono nazwę z „marca” na „sierpień”, zmiany na „listopad” dokonano najpewniej w chwili druku.

CZĘŚĆ PIERWSZA

DROGI ROZWOJU KSIĄŻKI

W 1. i 2. wydaniu
ta część nosiła tytuł
„Droga rozwoju książki”.

I. POCZĄTKI PISMA

Węzeł z gałązek uwity przez pierwotnego człowieka celem pozostawienia śladu dla innych; znak albo napis ryty na kamieniu, na starożytniej budowli, grobowcu lub pomniku; rękopis na tabliczce drewnianej lub glinianej, na zwoju papirusowym, na pergaminie, jedwabiu, papierze; wreszcie książka drukowana, czasopismo, ulotka wraz ze wszystkimi odmianami mnożących się niemal z dnia na dzień rodzajów reprodukcji graficznej – każdy z tych dokumentów kultury jest wykładnikiem jej dziejów, nie tylko w treści, lecz również w formie zewnętrznej, jako też w sposobach wytwarzania, zabezpieczania i udostępniania na użytek współczesnych i przyszłych pokoleń¹.

W wydaniu 1 *Życia książki* z 1936 r. rozdział ten został zatytułowany *Pismo*.

Warunki przebywania w gromadzie oraz podejmowania wspólnych działań i prac obudziły już we wczesnych epokach życia ludzi na ziemi potrzebę porozumiewania się pomiędzy sobą. Zostało stwierdzone niedawno, że mowa narodziła się równocześnie z myślą, nie wiadomo jednak nic pewnego o samym szczegółowym procesie jej powstania (por. Przypisy). Możemy przyjąć, że człowiek przedhistoryczny już w bardzo dawnych, najpierwotniejszych stadiach rozwoju wydawał jakieś dźwięki stanowiące reakcję na głód, ból, radość, że wykonywał mięśniami rąk, nóg i twarzy ruchy będące wyrazem doznawanych przez niego stanów psychicznych. Współczesne szczątki tego odnajdujemy w sposobie porozumiewania się głuchoniemych, jak również ludzi nie władających wspólnym językiem.

Gestyk i a k c j a i m i m i k a oddają też po dzień dzisiejszy nieocenione usługi jako najpodatniejszy język międzynarodowy nie wymagający żadnego przygotowania. Wiadomo powszechnie, że np. cyfry rzymskie wywodzą się z odpowiednich ruchów palców przy pokazywaniu na migi. Być może, iż w żartobliwym powiedzeniu, wzywającym do zdejmowania butów przy do-

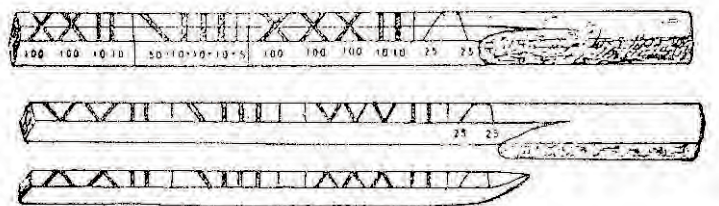
¹ „Węzeł z gałązek uwity... współczesnych i przyszłych pokoleń” – przejęte z B.

konywaniu bardziej złożonych rachunków, kryje się wspomnienie używania do obliczeń również i nóg. Gestykulacja jest ważnym środkiem pomocniczym wymowy stosowanym w rozległej mierze w sztuce aktorskiej i krasomówczej.

Marek Tulliusz Cyncero, żyjący w l. 106 p.n.e. – 43 p.n.e., rzymski filozof, pisarz, retor i polityk.

Jest ona tutaj – jak mówił Cyncero – „niby mowa ciała”. Odgrywa też ważną rolę przy mowie potocznej, zwłaszcza u narodów wschodnich i południowych; w Chinach np. daje się stwierdzić wyraźne ślady gestów w kształtach niektórych najstarszych znaków

pisarskich. Rozpowszechniona i teraz jeszcze we Włoszech gra ludowa, tzw. móra, polega na kombinacjach szybkich ruchów wykonywanych palcami.

1. Karby (narzaz)

Już w pierwotnych warunkach bytu znane są jednak ludziom środki porozumiewania się nie tylko żywym słowem, gestem i mimiką, ale nadto jakimś znakami o względnej chociażby trwałości w czasie i mogącymi działać na odległość. Materiałów dostarcza tutaj otaczająca przyroda pod postacią kamieni, drewna, gliny, roślin, kości zwierzęcych i ludzkich. Materiały te nacina się, karbuje, lepi, spleta w sposób umówiony, gromadzi się w stosy lub układa pojedynczo.

Potrzeby życia praktycznego poprowadziły też do powstania licznych środków mnemotechnicznych będących pomocą dla tak niepewnej pamięci ludzkiej. Należy do nich posługiwanie się różańcem, układanie pewnych przedmiotów na oznaczonym miejscu lub w ustalonym porządku, zawiązywanie węzełków na chustce itp. Jednym z takich środków, którym posługiwano się szeroko, najpierw w braku pisma a później jako jego namiastką wobec słabego rozpowszechnienia umiejętności pisania, były tzw. karby

(w dawnej polszczyźnie *n a r z a z*). Na lasce lub deszczułce dokonywano nacięć oznaczających liczby. Narzędziem tym posługiwał się zarówno urzędnik egipski na parę tysięcy lat przed naszą erą, jak średniowieczny poborca podatkowy w Anglii czy we Francji, jak i polski dozorca robotników rolnych, nie darmo nazywany aż do naszych czasów *k a r b o w y m*. Karby zastępowały z powodzeniem księgi rachunkowe, pokwitowania lub weksle: wystarczyło przepołowić kij albo deskę pokrytą karbami w kierunku podłużnym, przy czym jedną połowę przechowywał wierzyciel a drugą dłużnik; porównanie nacięć na obydwu częściach dawało ścisłą kontrolę zadłużenia i dokonywanych spłat. System karbowania stosowany był w Polsce średniowiecznej przy pobieraniu danin i podatków, stąd słowa *n a r z a z* używano na oznaczenie jednej z głównych danin opłacanej w bydle. We Francji XVIII w. zestawienie zaległości podatkowych w jednym z okręgów reprezentowały dwa wozy kijów. Na Ukrainie ruble nazywano *k a r b o w a ń c a m i*. W Anglii skarb państwa kwitować miał pewne wpływy za pomocą takich przyrządów jeszcze w XIX wieku, stosują je zaś podobno nawet dzisiaj piekarze prowincjonalni we Francji.

Do najprostszych środków przekazywania wiadomości na odległość należy rozniecanie ognia mogące mieć znaczenie zarówno przyjazne, jak wrogie. Rozsyłano karby, ażeby zwołać ludność na wiec albo zawiadomić o ważnych wydarzeniach w obrębie gminy. W dawnej Polsce zwoływano szlachtę na pospolite ruszenie za pomocą *w i c i*. Były to laski, witki albo żerdzie, które nie tylko były znakiem wezwania, ale posiadały też „znaczenie różgi czyli kary w razie nieposłuszeństwa”, bo, jak wiadomo, niestawiennictwo groziło według ustaw dawniejszych (złagodzonych z biegiem czasu) karą śmierci i konfiskaty mienia. Od XV wieku, kiedy umiejętność czytania była już bardziej rozpowszechniona, do wici przymocowywano pismo królewskie wzywające do stawienia się. „W gminach karpackich, gdy trzeba zwołać zebranie gminne, krążą jeszcze kule (krzywule) i inne starodawne wici, zastępujące nasze okólniki wielkomiejskie i ogłoszenia” – pisał w początku naszego wieku Ludwik Krzywicki. Zebrania, dla wyboru pasterzy, którym powierza się w miejscowościach górskich opiekę nad stadami w porze letniej; zwoływano jeszcze za naszych czasów za pomocą buławy oddawanej z rąk do rąk; każdy, kto ją dostawał, obowiązany był rzucić zajęcie choćby najważniejsze i pędzić z nią dalej.